

Sociaal duurzame gebiedsontwikkeling

Toetsingskader sociaalruimtelijke voorwaarden voor stad en wijk

Maaïke Dautzenberg
Kyra Kuitert

Sociaal duurzame gebiedsontwikkeling

Toetsingskader sociaalruimtelijke voorwaarden voor stad en wijk

Amsterdam, 15 februari 2011

Maike Dautzenberg
Kyra Kuitert

Inhoudsopgave

Inleiding	3
1 De duurzame samenleving	6
1.1 Duurzame samenleving	6
1.2 De sociaal duurzame samenleving	8
1.3 Definitie van de sociaal duurzame leefomgeving	9
2 Begrippen op het raakvlak van fysiek en sociaal	11
2.1 Place making en buurtthechting	11
2.2 Light versies van gemeenschap en publieke vertrouwdheid	12
2.3 Publieke vertrouwdheid op pleinen en in parken	12
2.4 Parochiale domeinen	13
2.5 Belang van semi-openbare ruimte	14
2.6 Tot slot	15
3 Ruimtelijke voorwaarden voor sociaal duurzame gebiedsontwikkeling	16
3.1 Identiteit en identificatie	16
3.2 Eigenaarschap	17
3.3 Flexibiliteit	18
3.4 Bereikbaarheid en toegankelijkheid	19
3.5 Diversiteit en functiemenging	20
3.6 Aantrekkelijkheid	21
3.7 Veiligheid	22
3.8 Gezondheid	23
4 Sociaal duurzame gebiedsontwikkeling geconcretiseerd	24
4.1 Identiteit en identificatie	24
4.2 Eigenaarschap	25
4.3 Flexibiliteit	26
4.4 Bereikbaarheid en toegankelijkheid	27
4.5 Diversiteit en functiemenging	27
4.6 Aantrekkelijkheid	28
4.7 Veiligheid	29
4.8 Gezondheid	29
4.9 Kritische kanttekeningen bij het gebruik van de lijst	30
5 Samenvatting en conclusies	32
Bijlagen	
Bijlage 1 Verbindend en overbruggend sociaal kapitaal	35
Bijlage 2 Definities van sociale duurzaamheid	36
Bijlage 3 Sociale duurzaamheid; de vijf Amsterdamse dimensies	38
Bijlage 4 Literatuur	42
Bijlage 6 Relevante websites	46
Bijlage 7 Nationale en internationale instrumenten	48
Bijlage 8 Geraadpleegde deskundigen	50

Inleiding

Het thema 'duurzaamheid' kan zich verheugen in een toenemende politieke belangstelling. De meest gebruikte - en nog steeds actuele - definitie van duurzaamheid is die van de commissie Brundlandt uit 1987:

Duurzame ontwikkeling is een ontwikkeling die voorziet in de behoeften van de huidige generatie, zonder dat daarmee de behoeften van toekomstige generaties, zowel hier als in andere delen van de wereld, in gevaar worden gebracht.

Wat opvalt in het publieke debat en de literatuur over duurzaamheid is dat vooral de sociale aspecten weinig zijn uitgewerkt. De VROM-raad concludeert dan ook terecht in een recent advies dat 'het gedachtegoed van een duurzame ontwikkeling vaak te eenzijdig wordt verbonden met de ecologische agenda'.¹

In dit document gaan we daarom nader in op sociale duurzaamheid en met name de ruimtelijke component daarvan: sociaal duurzame gebiedsontwikkeling. Centraal staat de vraag 'hoe kunnen leef- en woongebieden zoals steden, wijken, buurten en dorpen zodanig worden ingericht dat zij ook in sociaal opzicht duurzaam zijn?'

Sociaal duurzame gebiedsontwikkeling

De toenemende aandacht voor de sociale aspecten van duurzame beleidsontwikkeling vindt haar inbedding in een aantal wetten en ontwikkelingen. In 2007 is de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (Wmo) ingevoerd, die als een van de negen prestatievelden 'het bevorderen van de leefbaarheid en sociale samenhang in dorpen, wijken en buurten' heeft. In dat kader ontplooiën gemeenten samen met andere partijen zoals woningcorporaties, activiteiten om de sociale infrastructuur te versterken in de wijken of dorpskernen die de gemeente rijk is. Vaak komt dit neer op het wijkgericht of gebiedsgericht werken, bedoeld om de lokale betrokkenheid van bewoners bij hun leefomgeving te bevorderen. Maar ook om het onderlinge contact tussen bewoners te bevorderen en lokale sociale netwerken te versterken. Achterliggend idee is dat bewoners die lokaal geworteld en gehecht zijn en elkaar kennen, elkaar eerder zullen helpen, maar ook zuiniger zijn op hun leefomgeving.

Woningcorporaties hebben een opdracht in de vorm van de in de jaren negentig vastgestelde Besluit Beheer Sociale Huursector (BBSH). Daarin worden corporaties geacht op een zestal punten, ook prestatievelden geheten, actief te zijn. Dit zijn onder andere het zorgen voor passende huisvesting - ook voor bewoner met beperkingen, het betrekken van bewoners bij beleid en beheer en bevorderen van de leefbaarheid in wijken en buurten.

Noot 1 VROM-Raad. *Duurzame verstedelijking*. Den Haag: maart 2010.

Per november 2001 is daar 'bijdragen aan de combinatie wonen en zorg' aan toegevoegd².

Recentelijk zien we een ontwikkeling waarbij de sociale en fysiekrumtelijke afdelingen in gemeenten steeds vaker samenwerken op het terrein van gebiedsontwikkeling en gezamenlijk gebieds- of structuurvisies ontwikkelen. De uiteenlopende invalshoeken en achtergrond van medewerkers zorgen er echter voor dat zij een andere taal en kijk hebben op een gebied, waaronder een verschil in planningshorizon. Met andere woorden, vaak ontbreekt het vaak aan een gedeelde terminologie en denkkader. Sociale duurzaamheid, en met name de sociaalruimtelijke component, biedt dit kader, namelijk een integrale visie op gebiedsontwikkeling.

Toepassingsmogelijkheden

Dit werkdocument heeft verschillende toepassingsmogelijkheden. Ten eerste kan het gebruikt worden om een visie te ontwikkelen, met name op de sociale paragrafen van gemeentelijke structuurvisies. Ten tweede kan het worden ingezet als procesinstrument om de samenwerking tussen sociale en fysiekrumtelijke partijen op gang te brengen en er structuur aan te geven. Onze ervaring heeft geleerd dat medewerkers van sociale en fysiekrumtelijke afdelingen het kader van sociale duurzaamheid bruikbaar en stimulerend vinden als start voor de discussie. De checklist helpt bovendien om actie te ondernemen gericht op gedeelde doelen.

De derde toepassingsmogelijkheid is praktisch: het toetsingskader bevat een lijst met aandachtspunten die als checklist of 'meetlat' kunnen dienen zijn voor een bestaand woongebied, zoals een wijk of stad. De uitkomsten van deze analyse kunnen gebruikt worden om concrete verbetermaatregelen te nemen, of handvatten bieden voor het ontwerpproces of de herinrichting van een gebied. Dat geldt met name wanneer herstructurering speelt.

Hoe is dit toetsingskader tot stand gekomen?

Dit document is het resultaat van een coproductie van DSP-groep en Projectbureau SPA van de diensten Maatschappelijke Ontwikkeling (DMO) en Ruimtelijke Ontwikkeling (DRO) van de gemeente Amsterdam. De eerste stap bestond uit deskresearch, waarin uiteenlopende recente nationale en internationale literatuur over sociale duurzaamheid is geanalyseerd en samengevat. Belangrijk onderdeel van de deskresearch was literatuur op het raakvlak van 'fysiek en sociaal', zoals onderzoek naar wat gebruikers vinden van pleinen, parken en ander openbaar groen.

De tweede stap bestond uit een analyse van bestaande internationale instrumenten op het gebied van duurzame stedenbouw en duurzaam wonen, vooral uit de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. Op grond van deze analyse en eigen expertise is een lijst met aandachtspunten samengesteld. Deze lijst kan in de praktijk worden aangevuld en op maat gemaakt, afhankelijk van het type gebied (ontwerp, herinrichting, bestaande wijk, stedelijk of platteland gebied). Het tussenresultaat is bediscussieerd in een expertmeeting met wetenschappers en deskundigen uit de beleids- en uitvoeringspraktijk. Het resultaat is een werkdocument, dat steeds verder wordt ontwikkeld en aangepast aan nieuwe ontwikkelingen.

Noot 2 Zie o.a. http://www.kei-centrum.nl/view.cfm?page_id=2491.

Leeswijzer

Het onderhavige document bestaat uit twee delen. Het eerste deel, bestaande uit de hoofdstukken 2 en 3, is een begripsverkenning. Hoofdstuk 2 start met een uiteenzetting van verschillende perspectieven op duurzaamheid. We geven een definitie van sociale duurzaamheid en de dimensies die aan dat begrip in de literatuur worden onderscheiden. In hoofdstuk 3 focussen we vervolgens op de ruimtelijke aspecten van sociale duurzaamheid. We onderscheiden acht condities die bijdragen aan een sociaal duurzame gebiedsontwikkeling.

Het tweede deel start met hoofdstuk 4, waarin we per conditie de doelen benoemen die we vervolgens concretiseren naar aandachtspunten. Daarbij geven we slechts een aantal voorbeelden, die onderdeel vormen van een complete checklist (niet in deze publicatie opgenomen). De focus ligt daarbij steeds op het raakvlak van fysiek en sociaal: wat zijn de concrete voorwaarden die je kunt stellen aan fysiekruimtelijke inrichting wanneer deze geacht wordt bij te dragen aan de sociale kwaliteit van de leefomgeving?

In hoofdstuk 5 ten slotte trekken we conclusies en maken we een aantal relativerende kanttekeningen ten aanzien van dit product.

In de bijlagen hebben we een aantal vaak geciteerde definities van sociale duurzaamheid opgenomen, een overzicht van geraadpleegde literatuur en websites en korte beschrijvingen van diverse (internationale) instrumenten. Uitgebreidere beschrijvingen van deze instrumenten zijn terug te vinden in een apart document³.

Noot 3 Op te vragen bij DSP-groep: Kyra Kuitert of Maaïke Dautzenberg.

1 De duurzame samenleving

In dit hoofdstuk schetsen we een algemeen kader. In grote lijnen beschrijven we twee verschillende benaderingen en perspectieven op het ideaal van duurzame ontwikkeling en de duurzame samenleving: Triple/Quadruple P en de kapitaalbenadering.

1.1 Duurzame samenleving

Zoals we al aangaven in de inleiding, is het streven naar duurzaamheid vanaf de jaren tachtig steeds meer deel uit gaan maken van het publieke en politieke debat. Aanvankelijk is duurzaamheid een doel op zich en zijn milieuproblemen de belangrijkste aanleiding tot 'zorgen voor morgen' (Spaans 2005). Het gaat dan vooral om de uitputting van natuurlijke bronnen op mondiaal niveau en de aantasting van ecologische systemen.

Geleidelijk aan wordt steeds vaker over de noodzaak van duurzame *ontwikkeling* gesproken. De commissie Brundlandt formuleert in 1987 de volgende – nog steeds meest gangbare – definitie:

Duurzame ontwikkeling is een ontwikkeling die voorziet in de behoeften van de huidige generatie, zonder dat daarmee de behoeften van toekomstige generaties, zowel hier als in andere delen van de wereld, in gevaar worden gebracht.

De essentie van deze definitie is dat het een tijdsperspectief impliceert: de welvaart van nu (korte termijn) mag geen uitputting tot gevolg hebben van de beschikbare natuurlijke hulpbronnen van later (op de lange termijn). Tegelijkertijd mag de ontwikkeling in het ene land niet ten koste gaan van een ander land. Dit verwijst naar het niet accepteren van welvaartsongelijkheid, vooral tussen geïndustrialiseerde en derde wereld landen. Dagevos en van Lamoen (2006) noemen de langetermijnvisie de strategische dimensie van duurzame ontwikkeling, en het tweede aspect van het afwijzen van grote welvaartsverschillen de normatieve dimensie.

In de loop van de jaren wordt het begrip duurzaamheid steeds verder verbreed. Behalve ecologische worden er sociale en economische dimensies aan toegevoegd. Dit wordt gevoed door het besef dat de verschillende aspecten, zoals economische groei en gebruik van fossiele brandstoffen, onderling samenhangen. De verschillende systemen werken immers op elkaar in en zijn afhankelijk van elkaar. De noodzaak wordt gevoeld te kiezen voor een integrale of multidisciplinaire benadering, omdat een aanpak op het ene aspect, zonder het andere mee te nemen, vaak weinig impact heeft.

Triple P en Quadruple P benadering

Vanaf eind jaren negentig wordt ten aanzien van duurzame ontwikkeling gesproken over de zogeheten *Triple P: People* (sociaal), *Profit* (economisch) en *Planet* (ecologisch).

In de loop van de jaren werd de P van *Profit* vervangen door *Prosperity*. Dit laatste is een ruimer begrip dat meestal vertaald wordt als welvaart, en deels verwijst naar materiële welstand, maar ook naar economische vooruitgang en welzijn van mensen.

De laatste jaren zien we steeds vaker een vierde component verschijnen, de P van *Project*. Kees Duijvestein van de TU Delft¹ beschrijft dit als de Quadruple P. Voor duurzaam bouwen werkt hij dit als volgt uit:

- *Planet* verwijst naar de ecologische kwaliteit: stromen, energie, water, materiaal, mobiliteit, afval en zuiverheid.
- *Prosperity* verwijst naar economische kwaliteit: winst, betaalbaarheid, billijkheid (rechtvaardige verdeling) en transparantie.
- *People* verwijst naar de sociale kwaliteit: welzijn, gezondheid, (keuze)vrijheid, sociale samenhang en veiligheid.
- *Project* verwijst naar de ruimtelijke kwaliteit: diversiteit, robuustheid en schoonheid.

Waar *People* en *Project* wordt toegepast op stadsvernieuwing en stadsontwikkeling, wordt met *People* vooral bedoeld op de sociale kwaliteit van de leefomgeving: leefbaarheid, veiligheid en sociale samenhang in de wijk. Met de ruimtelijke kwaliteit (*Project*) wordt een optimale inrichting van de ruimte bedoeld, ofwel 'making the most of the available space' (Visscher e.a. 2006).

De sociaalruimtelijke dimensie van duurzaamheid die we verderop in de dit rapport omschrijven bevindt zich op het raakvlak van *People* en *Project*.

Kapitaalbenadering

Recentere publicaties hanteren de invalshoek van de kapitaalbenadering. Daarin zijn de sociale en economische dimensies van de duurzame samenleving nader uitgewerkt.

Telos, Brabants Centrum voor Duurzame Ontwikkeling, spreekt over het driekapitalenmodel, dat qua indeling sterk lijkt op de Triple P benadering. Volgens een 'Handboek Toetsingskader Duurzame Ontwikkeling' (Dagevos & van Lamoen, 2008) gaat het in essentie om het tegemoet komen aan de behoeften van de mens. Zij onderscheiden drie soorten kapitaal:

- Sociaal-cultureel kapitaal, zoals gezondheid en solidariteit.
- Ecologisch kapitaal, waaronder natuur, de water- en luchtkwaliteit.
- Economisch kapitaal, waaronder arbeid, grondstoffen en andere hulpbronnen.

Een ontwikkeling is duurzaam wanneer de kwantiteit en de kwaliteit van de natuur (in ecologisch opzicht) in evenwicht blijft, deze niet ten koste gaat van het lichamelijke en geestelijke welzijn van mensen (sociaal-culturele duurzaamheid) en er sprake is van een gezonde economische ontwikkeling (economische duurzaamheid).

De meest recente en zeer uitgebreide publicatie over duurzaamheid heeft het Centraal Planbureau (CPB) in 2009 uitgebracht. Deze heeft de vorm van een monitor en gaat uit van de brede definitie die de commissie Brundlandt heeft geformuleerd (zie paragraaf 1.1). De vraag wordt beantwoord hoe duurzaam Nederland is wanneer gekeken wordt naar een aantal ecologische, economische en sociale aspecten van onze samenleving.

Ook hier staat de kapitaalbenadering centraal. De auteurs geven aan dat zij daarvoor kiezen om aan te sluiten bij de traditie en expertise van het Planbureau. Zij stellen tevens dat dit theoretisch perspectief internationaal wordt aanbevolen om duurzaamheid te meten. Als meer landen zich daarop baseren, leent het zich op termijn voor internationale vergelijkingen. In de monitor 2009 van het CPB worden vier verschillende kapitaaltvormen onderscheiden, die de hulpbronnen vormen die huidige en toekomstige generaties ter beschikking staan om hun doelen te realiseren. Daarbinnen onderscheiden zij in totaal tien thema's:

- *Natuurlijk kapitaal*
(1) klimaat & energie, (2) biodiversiteit, (3) bodem, water & lucht.
- *Sociaal kapitaal*⁴
(4) sociale participatie en (5) vertrouwen dat mensen hebben in elkaar.
- *Menselijk kapitaal*
(6) benutting van arbeid, (7) onderwijs en (8) algehele gezondheid van de bevolking.
- *Economisch kapitaal*
(9) fysiek kapitaal en (10) kennis.

De keuze voor de tien thema's wordt verantwoord met te verwijzen naar bevolkingsonderzoek van het CPB, het SCP, het PBL en het CBS in Nederland. Daarmee sluiten deze thema's aan op het maatschappelijk debat dat momenteel in Nederland wordt gevoerd over duurzaamheid, zo stellen de auteurs. In andere landen, of in andere periodes, kunnen andere thema's van belang zijn.

Welvaart en behoeftebevrediging als doel

Naast de kapitaalbenadering, gaat het CPB er van uit dat het bij het duurzaamheidstreven uiteindelijk gaat om welvaart, waarbij welvaart ruim wordt opgevat en ook zaken als gezondheid en opleiding omvat. Welvaart houdt het bevredigen in van de algemeen menselijke behoefte aan materiële welvaart, gezondheid, vrije tijd (ontspanning) en veiligheid, zodanig dat de hulpbronnen niet uitgeput raken.

Afruïl en duurzaamheid

De onderlinge afruïl is een essentieel punt voor duurzaamheid omdat het de wederzijdse beïnvloeding en afhankelijkheid van de verschillende systemen of kapitalen benadrukt. De prijs voor het gebruik van het ene, bijvoorbeeld recreatie, mag niet te veel ten koste gaan van een andere hulpbron, bijvoorbeeld schoon water.

1.2 De sociaal duurzame samenleving

In de Triple P (of Quadruple P) en de kapitaalbenadering worden allerlei verschillende aspecten van sociale duurzaamheid genoemd. Daarin zijn vijf hoofdthema's te onderscheiden⁵:

Noot 4 Sociaal kapitaal kan op verschillende manieren worden opgevat. belangrijk voor de sociale samenhang is het onderscheid naar *bonding* en *bridging social capital*, dat de vermaarde socioloog Robert Putnam maakt. In de bijlage leggen we dat nader uit.

Noot 5 We realiseren ons daarbij dat deze indeling deels arbitrair is en dat er met recht ook andere indelingen te maken zijn.

- 1 Sociale samenhang, sociaal vertrouwen en participatie: betrokkenheid van mensen op elkaar op de samenleving en het prettig samenleven, ook daar waar sprake is van sociaaleconomische en culturele diversiteit.
- 2 Gezondheid, zorg en welzijn: goede kwaliteit van leven en behoeftebevrediging, ook voor kwetsbare mensen, bijvoorbeeld ouderen en degenen met een beperking.
- 3 Gelijke kansen (o.a. werk en onderwijs) en het voorkómen van sociale uitsluiting: een leefomgeving waarin burgers en bewoners zich kunnen ontwikkelen, emanciperen en sociaal stijgen – burgers gelijke *social rights* hebben.
- 4 Kunst en cultuur: de toegankelijkheid van kunst- en cultuuruitingen, de bescherming van cultuurhistorisch erfgoed of het hergebruik van cultureel industrieel erfgoed.
- 5 Kwaliteit van de woonomgeving: leefbaarheid, veiligheid, voorzieningen en sociaal prettig. Ook de ruimtelijke kwaliteit van de leefomgeving valt hieronder. Dit houdt een zo efficiënt mogelijk gebruik van de ruimte in, die zo toekomstbestendig mogelijk wordt gebouwd: flexibel, met functiemening en ruimte voor diversiteit.

In de bijlagen beschrijven we deze dimensies in meer detail.

1.3 Definitie van de sociaal duurzame leefomgeving

Sociale duurzaamheid is een begrip dat niet altijd even helder en duidelijk afgebakend is. Er zijn dan ook allerlei definities in omloop die elk weer andere aspecten benadrukken. In de bijlagen hebben wij een aantal verschillende definities opgenomen.

De vrij complete definitie is die van het Akkoord van Bristol (2005 – geciteerd door Van Bergeijk e.a., 2008: 18) omdat deze betrekking heeft op verschillende aspecten van de sociale duurzaamheid van de woonomgeving en spreekt over 'duurzame gemeenschappen':

"Duurzame gemeenschappen zijn plaatsen waar mensen willen wonen en werken, nu en in de toekomst. Ze voldoen aan uiteenlopende behoeften van bestaande en toekomstige bewoners, houden rekening met het leefmilieu en dragen bij aan een hoge kwaliteit van leven. Ze zijn veilig en sluiten niemand uit, zijn het product van een goede planning, zijn goed gebouwd, worden goed bestuurd, en bieden iedereen gelijke kansen en een goede dienstverlening."

In deze definitie komt het nu én de toekomst aan de orde, maar ook gelijke kansen, veiligheid, de afstemming van sociaal, ruimtelijk en economisch beleid, en goed bestuur.

Wij stellen een wat compactere – maar wel complete – definitie van sociale duurzaamheid voor die ook diversiteit meeneemt. We spreken daarbij van de sociaal duurzame leefomgeving omdat deze definitie betrekking heeft op verschillende schaalniveaus, waarvan de stad er één is naast de kleinere schaalniveaus van wijken of buurt, maar ook de grotere zoals regio's of leefgebieden in brede zin waarin mensen wonen, werken, recreëren of zich sociaal bewegen.

"Een sociaal duurzame leefomgeving bevordert de kwaliteit van leven (gezondheid en welzijn) van bewoners en gebruikers, zowel nu als in de toekomst. Zij doet dit door adequate en toegankelijke voorzieningen te bieden in een veilige, aantrekkelijk vormgegeven omgeving die in sociaal opzicht prettig is om te wonen en te werken, ook – en juist – waar sprake is van diversiteit."

Deze definitie omvat de volgende elementen:

- zich thuis (blijven) voelen, met onderlinge betrokkenheid en prettig samenleven is belangrijk, ook daar waar sprake is van (een steeds veranderende) sociale en economische diversiteit;
- de kansen op een hoge kwaliteit van leven in de zin van gezondheid en welzijn (inclusief zingeving) worden geoptimaliseerd;
- sociale uitsluiting wordt voorkomen.

Ten aanzien van de leefruimte geldt dat deze zodanig is ingericht dat:

- voorzieningen toegankelijk en bereikbaar moeten zijn voor een divers publiek;
- voorzieningen aansluiten bij de (steeds veranderende) vraag;
- er ruimte is voor kunst- en cultuuruitingen, en burgers/bewoners die toegang hebben daartoe;
- deze er aantrekkelijk uitziet, veilig aanvoelt en eigenaarschap en een gezond en sociaal (samen)leven bevordert.

2 Begrippen op het raakvlak van fysiek en sociaal

Sociale duurzaamheid heeft ook een ruimtelijke kant. Uitgangspunt daarbij is dat steden niet alleen verzamelingen van gebouwen zijn en fysieke of geografische gegevens, maar vooral ook 'sociale arena's', plekken waar zich sociale processen en interacties tussen mensen afspeelen.

In dit hoofdstuk bieden we een begrippenkader dat uitgangspunten biedt voor het ontwikkelen van een visie op een 'sociale inrichting' van leefomgevingen. We betrekken daar zoveel mogelijk recentelijk verschenen onderzoek bij. In tekstkader staan voorbeelden uit de Sociaalruimtelijke Ambitie van de gemeente Amsterdam hoe deze begrippen terug te zien zijn in het gemeentelijke sociaalruimtelijke visie document.

2.1 Place making en buurthechting

Een belangrijk doel of streven van sociale duurzaamheid is dat bewoners gehecht raken aan hun woonomgeving. De ruimtelijke omgeving moet zo zijn ingericht dat bewoners er zich mee identificeren en er dus identificatie met de buurt of wijk optreedt. Dat bevordert het thuisvoelen. Bovendien zijn bewoners dan eerder bereid te investeren in hun sociale en fysieke omgeving – en zich in te zetten voor het verbeteren van de sociaalruimtelijke kwaliteit.

Engelse termen voor deze emotionele hechting aan fysieke plekken zijn onder andere *place attachment*, *sense of place* en *place making*, termen die duiden op zich op een plek thuisvoelen en identificatie met de woon- of leefplek. Nederlandse equivalenten voor *place making* zijn buurthechting of buurtbinding⁶, waarbij 'de buurt' ruim wordt opgevat als de woon- en leefomgeving.

Meestal worden daarbij economisch-functionele hechting aan de buurt onderscheiden (vanwege voorzieningen, werk e.d.), cultureel-esthetische binding (aan de vormgeving van de wijk), sociale binding (aan de mensen die er wonen) en politieke binding (betrokkenheid en inzet voor de buurt).

Culturele voorzieningen als identiteitsdragers

Kunst en cultuur zijn belangrijke sector in de ontwikkeling van de Metropool. Het trekt niet alleen bezoekers, cultuur is een middel om de stad een gezicht te geven en de Amsterdammers een plek, een identiteit. Culturele voorzieningen zijn belangrijke identiteitsdragers voor de metropool als geheel en voor plekken binnen de metropool in het bijzonder. Amsterdam heeft een relatief hoge participatiegraad van cultuur, dat geconsolideerd moet worden. De topvoorzieningen in het centrum spreken mondiaal tot de verbeelding. Na renovatie, verbouwing en uitbreiding van een aantal musea kent Amsterdam een uniek cluster van culturele wereldklasse met onder andere het Muziekgebouw/Bimhuis, Hermitage aan de Amstel, Rijksmuseum, Stedelijk Museum, Van Goghmuseum, Concertgebouw en Filmmuseum.

Bron: Sociaal Ruimtelijke Ambitie Amsterdam

Noot 6 Zie o.a. Lupi 2005, 2007, 2008.

Het spreekt in ieder geval voor zich dat *place making* en de hechting aan plekken sterker is naarmate de binding meerdere terreinen betreft. Het voorzieningenniveau draagt in hoge mate bij tot 'place making'.

2.2 Light versies van gemeenschap en publieke vertrouwdeheid

De sociaalruimtelijke dimensie van duurzaamheid gaat niet over intieme en langdurige relaties, maar over de inrichting van de openbare en semi-openbare ruimte zodanig dat er 'lichte gemeenschappen' kunnen ontstaan⁷. Dit zijn de dagelijkse contacten tussen mensen die elkaar tegenkomen in de tram, op school of het werk, in de winkel of elders in (semi-)publieke ruimtes zijn.

Het gaat dan om het praten van mensen met een onbekende of iemand die zo verschillend is dat zij er anders nooit in contact mee zouden komen, ook wel 'het kleine ontmoeten' genoemd. Wanneer deze korte contacten herhaald zijn, dragen ze bij aan publieke vertrouwdeheid⁸: mensen die elkaar na verloop van tijd gaan herkennen, zonder dat ze kennissen worden. Publieke familiariteit beweegt daarmee zich op het tussenvlak van anonimiteit en persoonlijke relaties. Onderzoek⁹ laat zien dat mensen die elkaar, hoe kort ook, al eens eerder hebben gezien, makkelijker hulp bieden, bijvoorbeeld bij kleine ongevalletjes zoals vallen en de bus of tram. Kortstondige herhaalde ontmoetingen van onbekenden bevorderen dus het gevoel van veiligheid en daarmee de sociale kwaliteit van het leven in de stad, wijk of buurt.

Nieuwe vormen van ontmoeting

De kwaliteit en betekenis van de plek van interactie zijn van belang vanuit zowel economische en ruimtelijke als vanuit sociale overwegingen. Hier worden de verbindingen gelegd en bruggen geslagen tussen de verschillende werelden van de mensen die in de metropool verblijven. Hier komen mensen met elkaar in contact, krijgen ze een helpende hand geboden en kunnen ze gebruik maken van de mogelijkheden die Amsterdam biedt. Het zijn de plekken waar potenties voor ontwikkeling liggen en waar netwerken kunnen worden gecreëerd of geactiveerd. Omdat hier de sociale en ruimtelijke wereld samenkomen zijn interactiemilieus en het bevorderen van uitwisseling en ontmoeting in de meest brede zin cruciaal voor deze sociaal ruimtelijke ambitie.

Bron: *Sociaal Ruimtelijke Ambitie Amsterdam*

2.3 Publieke vertrouwdeheid op pleinen en in parken

Openbare ruimtes kunnen bijdragen aan publieke vertrouwdeheid omdat mensen elkaar daar ontmoeten en contact hebben. Uit onderzoek is bekend pleinen en parken bijdragen aan positieve sociale interacties tussen mensen, en dus aan gemeenschapsvorming, wanneer ze bereikbaar, functioneel, comfortabel en sociaal zijn¹⁰.

Dat houdt onder andere in dat er begeleiding of beheer is, en wanneer ze kindvriendelijk en gezinsvriendelijk zijn. Vooral de zogeheten overloopplei-

Noot 7 We doelen hier niet op de term 'lichte gemeenschappen' die Duyvendak c.s. gebruiken, maar op de wijze waarop Ruth Soenen (2006) deze duidt.

Noot 8 Blokland 2006, 2008.

Noot 9 Soenen 2006.

Noot 10 Onderzoek van Project for Public Spaces PPS waarbij duizenden pleinen werden geëvalueerd, vermeld in Boonstra en Hermens (2009).

nen – pleinen omringd door voorzieningen zoals horeca, winkel of een bibliotheek – en multifunctionele pleinen – die zo zijn ingericht dat er veel verschillende activiteiten kunnen worden georganiseerd – krijgen hogere waarderingen van gebruikers.

Het belang van parken

In een steeds drukker wordende stad zijn plekken van rust van groot belang. De aanwezigheid van groen, van parken, weldadig werkt op de gezondheid en algeheel welbevinden van mensen. Voor alleenstaanden is de behoefte aan sociale interactie een belangrijke reden voor parkbezoek. Terwijl voor gezinnen de mogelijkheid om te spelen weer van belang is. De activiteiten die tegenwoordig in een park gedaan worden zijn veelvoudig. Naast wandelen en fietsen, wordt er veel meer gepicknickt en geluncht, gelezen en gewerkt. Kortom het is een belangrijk interactiemilieu geworden.

Deze activiteiten zijn relevant voor alle schaalniveaus, juist in parken vermengen zich activiteiten vanuit lokaal en metropolitaans niveau. De kinderspeeltuin met terras is aantrekkelijk voor bewoners en (internationale) bezoekers. Een opeenstapeling van mogelijkheden: een terras, een fietstocht, een speeltuin, een natuurinformatie- en educatiecentrum, een natuurgebied, een kinderboerderij. Juist de veelvoud en koppeling van voorzieningen leidt tot de aantrekkelijkheid voor verschillende groepen en maakt onderlinge interactie mogelijk. Hier liggen dus veel potenties voor een sociaal ruimtelijke ambitie. Van belang hierbij is goed te kijken naar de stedelijke omgeving en inbedding van het park in die omgeving.

Bron: Sociaal Ruimtelijke Ambitie Amsterdam

Sport- en activiteitenpleinen zijn erg populair, maar minder sociaal. Dit komt omdat meestal slechts een kleine specifieke groep er gebruik van maakt – met name – jongens. Vrouwen, meisjes, ouderen en ouders van opgroeiende kinderen vinden deze pleinen minder aantrekkelijk. Parochialisering van pleinen en parken blijft een aandachtspunt.

2.4 Parochiale domeinen

Om zich thuis te voelen in een leefomgeving, is het belangrijk dat er naast publieke openbare ruimtes zoals pleinen en parken, ook parochiale domeinen worden gecreëerd. Dat zijn de plekken waar mensen elkaar treffen rondom gedeelde interesses, zoals een werkplek, een stamkroeg of een ontmoetingscentrum in de buurt. Parochiale domeinen onderscheiden zich van publieke ruimtes omdat het niet gaat om de overwegend vluchtige en oppervlakkige contacten; het zijn echter ook niet private ruimtes waar zich contacten met familieleden en vrienden afspelen (Lyn Lofland 1998). Ze zitten er dus tussenin.

Specifieke groepen kunnen eigen parochiale domeinen creëren.

Parochiale domeinen zijn heel sociaal voor bewoners die erbij horen, maar sluiten anderen buiten. Zoals we al eerder stelden, is het van publieke domeinen zoals een plein, het meestal niet de bedoeling dat deze verengen tot de parochiale domeinen van een beperkt aantal subgroepen, zoals hangjongeren. Het gaat er dus om parochiale domeinen te creëren die wél sociaal zijn.

Positief voorbeeld

Een positief voorbeeld van een parochiaal domein is bijvoorbeeld de PC Hooftstraat, waar iedereen welkom is om kijken naar mooie winkels en etalages of zich te vergapen aan dure passerende auto's. Meestentijds pakt het zich toe-eigenen van bepaalde plekken door specifieke groepen echter minder positief uit; 'vreemden' voelen zich in een dergelijke ruimte vaak niet meer welkom.

Bron: Sociaal Ruimtelijke Ambitie Amsterdam

2.5 Belang van semi-openbare ruimte

Vaak is er veel aandacht voor publieke ruimtes zoals pleinen en parken, terwijl voor het sociale leven in de stad de semipublieke ruimte minstens zo belangrijk is. Een groot deel van het sociale leven in de zin van 'het kleine ontmoeten', de lichte gemeenschappen en publieke familiariteit speelt zich juist ruimtes af: de grote warenhuizen, trams, scholen, markten. Vooral markten zijn sociale ontmoetingspunten waar tijd en plaats is voor een praatje. Dit heeft te maken met de ongedwongen sfeer, het stapvoets en dicht langs elkaar heen bewegen en de noodzaak van de wekelijkse routine van het boodschappen¹¹.

Belangrijk is wel dat deze ruimtes een breed en divers publiek aantrekken, dat zowel een vrijblijvende aanwezigheid en nader contact mogelijk is, en dat er een levendige sociale sfeer wordt gecreëerd die het gevoel geeft van een 'hot spot'¹².

Interactiemilieus voor ontmoeting en ontplooiing

Het samenspel tussen voorzieningen en openbare ruimte kan resulteren in zogenaamde interactiemilieus: plaatsen van ontmoeting, ontplooiing en uitwisseling. Dit zijn plekken met veel voordeuren aan de openbare ruimte en een grote diversiteit aan voorzieningen. Deze zijn per definitie te vinden in de openbare ruimte, zowel binnen als buiten. Op pleinen en in parken, in cafés, op terrassen en in de publieke voorzieningen van de metropool. De interactiemilieus zijn ook de centrale plaatsen in de creatieve kenniseconomie. De creatieve kenniswerker strijkt hier neer voor overleg, leest documenten via smartphones of belt met potentiële klanten. Steeds vaker ook lopen werk en privé hier in elkaar over. Ook in en rond maatschappelijke en culturele voorzieningen vindt die interactie plaats: Kinderen en ouders op het schoolplein, in de sportkantine, voor en na het concert en op het koffie-uurtje in het buurthuis.

Bron: Sociaal Ruimtelijke Ambitie Amsterdam

Noot 11 Dammers 2009.

Noot 12 Soenen 2006.

2.6 Tot slot

De bovenstaande beschrijvingen benadrukken alleen de positieve kanten van sociaal contact in de openbare ruimte. Wellicht wordt daarmee de suggestie gewekt dat de openbare ruimte altijd onproblematisch en conflictloos is. Dat is in de praktijk zeker niet het geval. De realiteit van strijdige en botsende belangen is er, waarvan het meest obligate voorbeeld overlastgevend de jongeren zijn.

Het resultaat is echter niet altijd minder sociale samenhang of lossere sociale verbanden. De sociale cohesie binnen groepen van hangjongeren kan immers groot zijn, alsmede tussen bewoners die er zich aan ergeren en dat delen met elkaar. Ook kunnen conflicten tussen de gemeente en bewoners de sociale cohesie tussen specifieke bewonersgroepen versterken. Conflicten reflecteren bovendien betrokkenheid. Het is vooral de uitdaging voor gemeenten en wijkmanagers om deze betrokkenheid om te zetten in iets positiefs.

3 Ruimtelijke voorwaarden voor sociaal duurzame gebiedsontwikkeling

In dit hoofdstuk beschrijven we de ruimtelijke condities voor een sociaal duurzame stad of leefomgeving en de voorwaarden waar de ruimtelijke inrichting aan moet voldoen wil deze sociaal contact bevorderen? Het doel is dan 'het kleine ontmoeten' en het bevorderen van publieke vertrouwdheid, thuis voelen van bewoners en de hechting aan de eigen buurt en leefomgeving. Deze acht condities zijn¹³.

- 1 Identiteit en identificatie
- 2 Eigenaarschap
- 3 Flexibiliteit
- 4 Bereikbaarheid en toegankelijkheid
- 5 Diversiteit en functiemenging
- 6 Aantrekkelijkheid
- 7 Veiligheid
- 8 Gezondheid

We merken daarbij aan dat deze condities niet wederzijds uitsluitend zijn, maar elkaar deels overlappen. Verder kan een ruimtelijke inrichting niet meer doen dan het bieden van de voorwaarden voor sociaal contact, wat geen garanties biedt op het daadwerkelijk plaatsvinden ervan.

3.1 Identiteit en identificatie

Voorzieningen en openbare ruimte hebben van oudsher een oriëntatiefunctie. De identiteit van de gebouwen, hun architectuur, hun plek in de stedenbouwkundige structuur en hun relatie met de openbare ruimte geven mede vorm aan de stad. Daarvan kan meer gebruik worden gemaakt. Identiteit wordt gecreëerd door zichtbaarheid en uitstraling. Nietszeggende gebouwen met weinig uitstraling interacteren minder met hun omgeving. Gebouwen die zich afsluiten van de openbare ruimte bieden bewoners minder ruimte tot positieve identificatie.

Beeldbepalende gebouwen hebben ook een belangrijke identificatiefunctie. Vraag waar iemand woont en niet zelden zal hij een markant gebouw of openbare ruimte (park, plein) als referentie geven. In het bewegen door de stad hoef je niet alle straatnamen of routes te kennen. Steeds duiken er identificatiepunten op die herkenning over plaats en richting geven. De 'mental map' van veel stadsbewoners is samengesteld uit voorzieningen, opvallende gebouwen, pleinen en parken. Zeker wanneer de architectuur, of andere aspecten van de fysieke inrichting zoals groen, of water, mooi wordt gevonden, dragen ze bij aan de esthetisch-culturele hechting aan de woonplek. Op deze manier identificeren gebruikers zich met 'hun' stad, buurt, wijk, werk of ontmoetingsplek en doen zij aan *place making*.

Noot 13 Deze condities zijn letterlijk overgenomen uit de Sociaal Ruimtelijke Ambitie van Amsterdam.

Voorzieningen bepalen voor een deel de (functionele) gehechtheid en identificatie met de buurt. Kleinere voorzieningen kunnen – net als de grotere in het centrum van de stad – een stedelijk karakter uitstralen en daarmee een belangrijke rol vervullen in de identiteit van een wijk. Te denken valt aan een theater of bioscoop in de buurt of bedrijvigheid.

Identificatie met de eigen woning...

3.2 Eigenaarschap

Eigenaarschap met betrekking tot de buurt, straat, voorziening of zelfs stad veronderstelt een positieve relatie tussen de mens en zijn leefomgeving. Vanuit een betrokkenheid met de plek en de activiteiten op en rondom de plek wordt eigenaarschap gevormd. Eigenaarschap ligt in het verlengde van hechting en identificatie met de woonplek. Andersom draagt eigenaarschap bij aan het gevoel van place making: de plek tot eigen maken en 'iets wat van je zelf is'.

Er is in verschillende studies betoogd dat aantrekkingskracht van plekken in de stad bestaat bij de gratie van de aantrekkingskracht voor haar eigen bewoners. Vanuit een positieve betrokkenheid met de buurt ontstaan succesvolle buurten met de eigen bewoners als gastheer. Het gemis aan betrokkenheid met de eigen leefomgeving daarentegen gaat vaak gepaard met sociale onveiligheid, een verwaarloosde openbare ruimte en vijandigheid tegen bezoekers.

Een garantie voor die positieve relatie met de omgeving bestaat uit de mogelijkheid die leefomgeving mede vorm te geven. Betrokkenheid bij de inrichting en het gebruik van voorzieningen kan deze relatie versterken. En waar buurten of wijken al identiteit hebben, bijvoorbeeld door relatief grote etnische, maar wel Nederlandse groepen, moet dit een voedingsbodemp zijn voor het creëren van nieuw eigenaarschap en initiatieven. Het jaarlijkse Kwakoe festival is overigens een geweldig voorbeeld, dat ook in andere steden of delen van de stad kan worden georganiseerd.

Eigenaarschap wordt niet alleen bevorderd door bewonerparticipatie, maar ook door parochiale domeinen, 'mijn stamkroeg' of het restaurantje of terras waar je bekenden tegenkomt. Of de speelplek waar de kinderen hun vaste leeftijdsgenootjes treffen.

Festival op geïmproviseerd strand bij IJburg in Amsterdam

Leegstand, bouwterreinen en braakliggende terreinen vormen de zwakke plekken waar het verval van een woonomgeving begint. Ongebruikte omgevingen vallen buiten de herkenbare territoria, worden als 'tussengebied' herkend en al spoedig ingenomen door 'de straat'. Een neergaande spiraal die, in combinatie met ongunstige sociaal economische omstandigheden, en de aanwezigheid van veel jeugd, in gang gezet kan worden zodra er winkels en woningen leegstaan. De directe omgeving bevindt zich dan vrijwel direct in de gevarenzone, en loopt het risico in een hoog tempo af te glijden. De directe omgeving ernaast daalt vrijwel onmiddellijk in waarde en aantrekkelijkheid. Door in vroeg stadium in te grijpen kan worden voorkomen dat deze neergaande spiraal wordt ingezet.

3.3 Flexibiliteit

Duurzaam betekent aanpasbaar. Wie weet wie er in de toekomst allemaal gebruik maken van de sociale voorzieningen van Amsterdam en hoe deze er dan uitzien? Flexibiliteit is misschien wel het meest essentiële aspect van de sociaalruimtelijke dimensie van duurzaamheid.

Stads- en wijkontwikkeling worden gevat in een of meer lange termijnprojecten zonder duidelijk eindbeeld. De rol die verschillende sociale functies hierin vervullen wordt onduidelijker naarmate de planhorizon verder weg ligt. Hierbij past geen rigide planvorming met een korte termijnhorizon. Ook sociale functies moeten flexibel zijn. Flexibiliteit van de gebouwde omgeving zorgt ervoor dat fysiek en sociaal gezamenlijk kunnen blijven inspelen op ontwikkelingen in de samenleving. Er zijn drie vormen van flexibiliteit waarmee rekening gehouden moet worden:

Flexibele openbare ruimte

Ten eerste is een flexibele vormgeving van de openbare ruimte van groot belang. De openbare ruimte in de stad is als het ware de huiskamer van het huis waarin we wonen. Daar komen we elkaar tegen, daar ontmoeten we elkaar, daar komen we doorheen op weg naar een andere plek in huis. Maar bovenal is het de plek waar we verblijven. Hier vinden de onverwachte interacties plaats.

De maatvoering en inrichting van onze huiskamer is bepalend voor het gebruik ervan. De openbare ruimte moet al naar gelang de vraag in omvang en kwaliteit aangepast kunnen worden.

Flexibele stedenbouwkundige structuur

Ten tweede is aandacht nodig voor flexibiliteit binnen de stedenbouwkundige structuur. Hier vinden we een spanningsveld tussen de verdichtingopgave nu en behoud van flexibiliteit naar de toekomst.

Of het nu een extra jongerencentrum is of de behoefte aan een school, in een totaal voorbestemde ruimte zit geen ruimte meer voor nieuwe extra functies met een specifieke ruimtevraag.

Flexibele gebouwen

Het derde punt is de flexibiliteit van gebouwen. De 19^e eeuwse stad bijvoorbeeld, met zijn vele voordeuren en in het bouwblok geïntegreerde voorzieningen, blijkt bijzonder flexibel. Functieverandering of uitbreiding kan hier goed worden opgevangen. Speciaal daar waar voorzieningen als herkenbare iconen of in markante gebouwen zijn geïntegreerd in de stedelijke structuur en waar een relatie is gelegd met openbare ruimte ontstaat een mooie en goedwerkende stad.

Om dit ook in nieuwe gebieden te bewerkstelligen zouden gebouwen die bestemd zijn voor publieke voorzieningen als maatschappelijk vastgoed kunnen worden ontwikkeld. Dit betekent enerzijds dat er al meteen in de planvorming nagedacht wordt over hoe gebouwen veranderende behoeftes in de toekomst kunnen opvangen. Anderzijds wordt er een duidelijke relatie met de openbare ruimte en de plek in de stedenbouwkundige structuur gelegd waardoor interactie en identiteitsvorming kan worden bevorderd.

3.4 Bereikbaarheid en toegankelijkheid

In termen van fysieke bereikbaarheid moeten functies op bepalende plaatsen in het stedelijk netwerk liggen en zich openkeren naar de openbare ruimte. Ze hebben een duidelijke identiteit en nodigen uit tot interactie. Dit wordt bevorderd door het situeren van voorzieningen langs doorgaande wegen, in markante gebouwen, op hoeken en aan pleinen, zoveel mogelijk op hoeken en aan pleinen gesitueerd worden. Open gevels dragen bij aan de levendigheid op straat. Daarmee wordt het kleine ontmoeten en de lichte vormen van gemeenschappen bevorderd.

Toegankelijkheid kan worden beperkt door cognitieve barrières die een voorziening opwerpt. Alleen voorzieningen die toegankelijk zijn voor een divers publiek zullen er ook in slagen verschillende bevolkingsgroepen en belevingswerelden aan elkaar te koppelen. Op deze plekken kunnen mensen van uiteenlopende culturele achtergronden 'bekende vreemden' worden voor elkaar. Daar hebben ze korte uitwisselingen en maken een praatje met

mensen met wie ze normaliter nooit in contact zouden komen. Volgens het advies van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling uit 2009 hebben de meeste mensen een actieradius die het schaalniveau van de wijk overstijgt. Ze werken doorgaans niet in de wijk waar zij wonen en voor veel activiteiten – zoals winkelen, theater, sport of uitgaan – zijn ze evenmin gebonden aan de wijk. De mate van gebruik van de wijk voor de dagelijkse boodschappen hangt af van de kwantiteit en de kwaliteit van de voorzieningen. Als die te wensen over laten, doet men de boodschappen al snel elders. Ook familie- en vriendenbanden strekken zich uit over de stad, het land of zelfs de wereld. Er zullen dus ook goede en gebruikersvriendelijke verbindingen tussen de verschillende delen van de stad moeten bestaan.

3.5 Diversiteit en functiemenging

Wat betreft deze dimensie wordt verwezen naar de New Yorkse journaliste Jane Jacobs die in de jaren '60 een van de meest invloedrijke boeken in de geschiedenis van de stadsplanning heeft geschreven, *The Death and Life of Great American Cities*. Zij pleitte voor een dynamische en levendige stad, waar mensen door elkaar wonen, werken, winkelen, spelen, en die zo een bron van inspiratie is voor iedereen. Jacobs meende dat het opknippen van functies (wonen in flats in het groen, winkelen in winkelcentra en werken op bedrijventerreinen) de 'dood' is voor grote steden.

Voor het verbinden van functies en identiteiten is nabijheid van belang. Nabijheid van sociale voorzieningen maakt het makkelijker met elkaar samen te werken en van elkaar te profiteren. Het parkje bij het verzorgingstehuis is alleen bereikbaar voor een ommetje als het ook daadwerkelijk om de hoek ligt. In dit park is vervolgens weer interactie mogelijk met gebruikers van de andere functies rond het park: de school, de hardloopclub en het kinderdagverblijf. Interactie komt voort uit nabijheid en aantrekkelijkheid.

Daarnaast zorgt functiemenging voor diversiteit en aantrekkelijkheid van buurten. De buurten met een fijnmazige en diverse structuur zijn de meest succesvolle en aantrekkelijke buurten van Amsterdam. Een diversiteit van functies zorgt voor continu gebruik over de dag. Een evenwichtig opgebouwd gebied verandert wel van karakter gedurende de dag maar valt nooit stil: er is altijd iets te doen. Opvallend genoeg zijn dit ook de buurten met het meest uitgesproken karakter: met een aantrekkelijke identiteit. Identiteit in deze gebieden komt dus veel eerder voort uit diversiteit dan uit homogeniteit.

De keuze voor diversiteit en functiemenging is niet altijd een gemakkelijke. Grootschalige functies als ziekenhuizen en sportvelden worden in de praktijk vaak naar de randen van de stad verdreven. Hier is de druk op de ruimte minder groot. Door deze functies juist wel binnen de ring te plaatsen ontstaan er kansen voor medegebruik en voor interactie. Sportfaciliteiten kunnen mede gebruikt worden door onderwijs, clubgebouwen voor buurtactiviteiten, sportverzamelgebouwen door naschoolse opvang.

Kennisuitwisseling ontmoeting en ontplooiing, sport, verschillende belangrijke sociale beleidsdoelstellingen kunnen zo worden gerealiseerd. Tegelijkertijd kunnen dit soort functies ook goede identiteitsdraggers zijn in een gebied of een buurt.

William Whyte maakte een studie van het sociaal functioneren van pleinen in stedelijke gebieden. Whyte vond een groot aantal ontwerp en inrichtingskenmerken die van invloed zijn op het goed functioneren van dit soort ruimten, deze punten zijn opgenomen in de checklist in het volgende hoofdstuk.

3.6 Aantrekkelijkheid

Aantrekkelijkheid is uiteraard een discutabel begrip maar er blijken wel enkele universeel geldende waarden te zijn waar het gaat om de openbare ruimte: schoon en heel met inzet van mooie (duurzame) materialen en kleuren, van een menselijke maat en met prettige verlichting. Daarnaast wordt een natuurlijke omgeving met groen, water en zon alom gewaardeerd, zeker wanneer dit uitnodigt tot contact en ontmoeting. Deze waarden geven esthetische en functionele binding aan de woonplek (identificatie).

Als je de vraag stelt waar mensen het liefst willen wonen, dan blijkt het ideaal bijna altijd hetzelfde: rustig (bijna dorps) wonen maar wél met alle voorzieningen en vertier van de stad om de hoek. Dit is natuurlijk niet voor iedereen mogelijk, maar een aantrekkelijke, veilige en gezonde woonomgeving draagt wel een behoorlijke steen bij aan de woonsatisfactie.

De juiste schaalverhoudingen in de openbare ruimte

Groen = aantrekkelijk

Uit onderzoek van Alterra, onderdeel van Wageningen UR, (eind 2010) blijkt dat buurtgroen een meetbaar positief effect heeft op de samenhang in de buurt. Het effect van groen blijkt groter naarmate een buurt sterker verstedelijkt is. Kleinschalig groen, zoals buurt- en wijkgroen, heeft een groter effect op de sociale cohesie dan grote parken.

Bij nieuwbouwprojecten is het zinnig om bij het opleveren van woningen tegelijkertijd de tuinen op te leveren. Uit landelijk onderzoek (2010) van het Centrum voor Innovatie van de Bouwkolom (CIB) blijkt namelijk dat 80% van de potentiële huizenkopers toegevoegde waarde ziet in het gelijktijdig opleveren huis en tuin. Meer info bij het Innovatienetwerk Groen Wonen.

Groene openbare voorzieningen en kleinschalig buurtgroen vergemakkelijken sociale contacten (Koedoot, 2005). Mensen met veel sociale contacten voelen zich gezonder en leven langer.

Door aanwezigheid van bomen in de straat wordt meer gebruik gemaakt van de openbare ruimte (Coley, 1997). Ander onderzoek toont aan dat een (iets) groenere leefomgeving ook bijdraagt aan de afname van criminaliteit (Kuo, 2001).

3.7 Veiligheid

Sociale contacten gaan vereenzaming van ouderen tegen, sociale contacten tussen buurtbewoners leidt tot sociale controle, het aanspreken op asociaal gedrag en het gezamenlijk oplossen van problemen. Hierdoor wordt de buurt veiliger (Alleman, 2005; Bruinsma, 2004; Vreke, 2006).

Dat men zich veilig moet voelen in zijn leefomgeving lijkt een vanzelfsprekendheid maar dat is het in praktijk helaas lang niet altijd het geval. Het inzetten van (extra) agenten op straat of cameratoezicht zal dit gevoel maar in beperkte mate vergroten.

Een dure manier om veiligheid in de woning te garanderen...

De ruimtelijke dimensie van sociale veiligheid wordt meestal aangeduid als CPTED (Crime Prevention Through Environmental Design), een vakgebied dat internationaal sterk is ontwikkeld.

Bij het ontwikkelen en uitvoeren van ruimtelijke plannen kan er beter al in een vroeg stadium worden nagedacht over hoe een plan zo veilig mogelijk uitgevoerd kan worden. En dan gaat het niet alleen om nieuwbouw, maar ook om herstructurering van bestaande gebouwen en wijken.

Hoe eerder de risico's bekend zijn, des te beter beleid en handelen daar op afgestemd kunnen worden. Kosten zijn ook vaak lager en investeringen worden snel terugverdiend. Ook levert preventie in het ontwerpstadium vaak esthetisch fraaiere resultaten dan wanneer pas na realisatie veiligheidsmaatregelen worden doorgevoerd.

Het werkveld van de inrichting en beheer van de gebouwde omgeving in relatie tot sociale veiligheid strekt zich uit van gebouwen, wijken, parken en sportcomplexen tot stations en stationsomgevingen, scholen, winkelcentra en bedrijfstreinen. Bij het toetsen van bouwplannen gebruiken wij verschillende (deels door onszelf ontwikkelde) instrumenten, zoals het Politie Keurmerk Veilig Wonen (PKVW), de Veiligheidseffectrapportage (VER), Kids & Space of het keurmerk Veilig Rond en in Scholen (VRIS).

3.8 Gezondheid

Het recht op een gezonde leefomgeving (een omgeving die uitnodigt tot spelen, ontmoeten en bewegen) is in een stad niet meer vanzelfsprekend. Gelukkig zijn er wel enkele variabelen en kenmerken te benoemen in de fysieke omgeving die bepalend zijn voor het sport- en beweeggedrag van mensen. Daarbij kan worden ingegrepen in de inrichting van de omgeving, maar ook op het vlak van beheer, organisatie en communicatie.

Het hebben van meer en/of betere sociale contacten heeft een effect op het voorkomen van hart- en vaatziekten, depressie en verlies van cognitieve functies (Gezondheidsraad en Raad voor Ruimtelijk Milieu- en Natuuronderzoek, 2004).

Bij functioneel bewegen ligt de nadruk op verplaatsen, bijvoorbeeld van en naar de werkplek, voorzieningen of school. De uitdaging bestaat eruit deze verplaatsingen bewegingsrijker te maken.

Diverse ministeries (VWS, VROM, LNV) pleiten voor actief vervoer. Een van de rijksdoelen is een toename van 10% van het aantal mensen dat een half uur per dag wandelt (VWS, 2003). Als dat lukt, dan zal het aantal ziektegevallen in de periode tot 2025 afnemen met 1.400 per jaar door diabetes en hersenziekten en 1.500 per jaar door hartziekten en zullen er 2.400 mensen per jaar minder overlijden.

Een multidisciplinair team van vervoer- en gezondheidsdeskundigen heeft een wensbeeld geformuleerd waarin aanbevelingen worden gedaan om actief vervoer te stimuleren. Het wensbeeld houdt in dat ongeveer 50% van de bestaande wegen moet worden aangepast en dat alternatieve parkeerruimte moet worden gevonden. Het is niet reëel om te verwachten dat dit wensbeeld binnen enkele jaren wordt gerealiseerd, maar 2025 wordt haalbaar geacht.

Bij sportief bewegen gaat het er om de (uithuizige) vrijetijdsbesteding van mensen bewegingsrijker te maken. Onderwerpen die daarbij aan de orde komen zijn bijvoorbeeld de nabijheid van speel- en sportvoorzieningen, (van jeu de boules baan tot Johan Cruijff Court), de aanwezigheid van recreatief groen en de afstand tot sportaccommodaties.

Een speciale doelgroep binnen deze conditie zijn kinderen. Veel kinderen spelen namelijk minder buiten dan ze zouden willen. Oorzaken hiervan zijn onder andere een gebrek aan geschikte speelruimte, het ontbreken van kinderen om mee te spelen en ouders die kinderen niet meer buiten (durven te) laten spelen.

4 Sociaal duurzame gebiedsontwikkeling geconcretiseerd

In dit hoofdstuk concretiseren we de acht ruimtelijke condities voor sociale duurzaamheid naar doelen en aandachtspunten die kunnen fungeren als een checklist. Achterliggende vraag is daarbij steeds 'Welke fysieke ingrepen dragen bij aan sociale duurzaamheid, op zowel stads- als wijkniveau?'. Bij het opstellen van de lijst met aandachtspunten is onder andere geput uit bestaande nationale en internationale instrumenten voor duurzame stedenbouw cq. gebiedsontwikkeling (zie bijlage 3).

We hebben de aandachtspunten zodanig geformuleerd dat een ja/nee/n.v.t. antwoord mogelijk is, waarbij geldt dat voor de punten waar 'nee' op is geantwoord, beoordeeld kan worden of dit een mogelijk verbeterpunt is voor de wijk of buurt.

De hier weergegeven aandachtspunten maken onderdeel uit van een lijst van ruim 150 afzonderlijke aspecten. We geven hier slechts een paar voorbeelden, de complete lijst is beschikbaar bij DSP-groep.

4.1 Identiteit en identificatie

Doelen

- De stad, wijk of buurt heeft een eigen, herkenbare identiteit.
- Er zijn voldoende (verschillende) identificatiepunten, waar bewoners en bezoekers zich mee kunnen identificeren en die herkenning van plaats en richting geven.
- Mensen hebben een economisch-functionele binding met stad, wijk of buurt of kunnen die aangaan.
- Mensen hebben een recreatief/functionele binding met stad, wijk of buurt of kunnen die aangaan.

Voorbeelden van aandachtspunten

Identificatiepunten

- Er zijn voldoende identificatiepunten en -lijnen in stad en wijk. Waar mogelijk worden historische of monumentale objecten zoveel mogelijk behouden voor de toekomst.
- Fiets- en looproutes door de wijk of buurt lopen langs deze identificatiepunten.

Voorzieningen

- Er zijn essentiële voorzieningen op redelijke afstand van de woningen, met goede aansluiting op doorgaande fiets- of wandelroutes en/of nabij een of meer OV-knooppunten. Te denken valt daarbij aan: winkels, postkantoor, bank of pinautomaat, apotheek, medisch centrum/huisarts, basisschool, peuter/kinderopvang, speeltuin, sportschool, jongerencentrum, buurthuis/ontmoetingscentrum, vrijetijdsvoorzieningen, religieuze instelling.

- Er zijn verschillende pleinen of andere vormen van openbaar groen die:
 - goed bereikbaar en berijdbaar zijn, ook voor mensen met lichamelijke beperkingen;
 - Geschikt voor gebruik door voor verschillende bevolkingsgroepen en leeftijden;
 - comfortabel met groepsgewijze zitmogelijkheden;
 - gelegen nabij voorzieningen, zoals horeca, winkel of bibliotheek (dit hoeft niet voor alle parken te gelden).

Sport- en speelvoorzieningen

- Er zijn meerdere kleinschalige sportvoorzieningen in plaats van één grote sportvoorziening.

Sportvoorziening als ontmoetingsplaats.

4.2 Eigenaarschap

Doelen

- Bevorderen van het gevoel van 'mijn buurt, wijk of stad' (behoefte aan trots te kunnen zijn op de eigen woonomgeving); bewoners en gebruikers voelen zich 'gehoord'.
- Openbaar toegankelijke domeinen.
- Bevorderen van betrokkenheid bij, en inzet voor, de directe omgeving middels bewonerparticipatie.

Voorbeelden van aandachtspunten

Vraag/behoefte in kaart brengen

- Er is vooraf een inventarisatie gemaakt van de wensen van toekomstige gebruikers en omwonenden ten aanzien van inrichting en het gebruik van de (buiten-)ruimten.
- Veranderingen in deze wensen en behoeften worden periodiek gemonitord.

Openbaar toegankelijke domeinen

- De openbare ruimte is openbaar en toegankelijk voor een breed en divers publiek.
- De openbare ruimte is rolstoeltoegankelijk.

Draagvlak

- Bij grote nieuwbouw- of herstructureringsprojecten is enthousiasme voor, sociaal duurzame stedenbouw een van de selectiecriteria voor de keuze van marktpartijen, stedenbouwkundigen en architecten.

Bewonerparticipatie bij aanvang

- Er is voorzien in een passende communicatiestrategie. Daarbij is per fase, functie en aspect bepaald welke communicatiestijl wenselijk is, wie de betrokkenen zijn en hoe het draagvlak georganiseerd wordt.

Bewonerparticipatie bij groenvoorzieningen

- Kinderen en jongeren zijn actief bij de (her)inrichting en aanleg van de openbare ruimte en met name bij speelplekken betrokken, zodat deze beter aansluiten bij hun wensen en behoeften en daarom meer gebruikt worden.

Een methode die speciaal hiervoor is ontwikkeld is *Kids & Space*, waarbij jongeren 'ambassadeur' worden van de openbare ruimte en als zodanig bijdragen aan de sociale en ruimtelijke kwaliteit.

Kids & Space betreft jongeren bij de inrichting van de openbare ruimte.

4.3 Flexibiliteit

Doelen

- Vraag en aanbod zijn op elkaar afgestemd.
- De leefomgeving voldoet op korte én lange termijn aan de veranderende omstandigheden en behoeften van bewoners en gebruikers.

Voorbeelden van aandachtspunten

Flexibiliteit algemeen

- Er is een schifting gemaakt tussen essentiële ambities die 'nu of nooit' in het plan moeten worden gerealiseerd en andere ambities die later, als de tijden veranderd zijn, kunnen worden uitgevoerd.

Veranderende vraag in kaart

- Met regelmaat worden de wensen van gebruikers en omwonenden geïnventariseerd ten aanzien van woningen, voorzieningen, groen, het gebruik van de openbare ruimte, etc.

Flexibele openbare ruimte

- Er zijn her en der 'witte vlekken' op de kaart; openbare ruimte die voor en door toekomstige bewoners naar wens en behoefte kunnen worden ingevuld. Er is bijvoorbeeld al budget vastgelegd voor speeltoestellen maar de bewoners maken de definitieve keuze.

Flexibele gebouwen en woningen

- Een deel van de woningen is aanpasbaar (levensloopbestendig).

4.4 Bereikbaarheid en toegankelijkheid

Doelen

- Voorzieningen zijn bereikbaar voor iedereen (inclusief ouderen, kinderen, slechtzienden en minder validen).
- Voorzieningen zijn herkenbaar, toegankelijk en uitnodigend.
- Het OV, automobilititeit, fiets- en wandelroutes zijn efficiënt en goed geregeld in stad en wijk.
- Fysieke verbindingen ondersteunen gevoelsmatige verbindingen.

Voorbeelden van aandachtspunten

Voorzieningen zijn goed bereikbaar

- Voorzieningen zijn gesitueerd op knooppunten in het stedelijk netwerk, bijvoorbeeld langs doorgaande wegen, op kruispunten, aan pleinen of in markante gebouwen.

Open en toegankelijke voorzieningen

- Toegangen van publieke voorzieningen zijn duidelijk zichtbaar en herkenbaar, ook van grotere afstand, en zijn in relatie tot de openbare ruimte vormgegeven.
- Voorzieningen bevinden zich niet in één, als 'dicht ervaren gebouw, maar uit deelgebouwen waartussen 'loop' mogelijk is, waardoor de levendigheid wordt versterkt.

Bereikbaarheid met OV

- Haltes van het openbaar vervoer liggen op knooppunten;

Bereikbaarheid auto

- Parkeerterreinen zijn overzichtelijk en hebben geen onnodige obstakels op het terrein.

Bereikbaarheid langzaam verkeer

- Eventuele nieuwe voorzieningenlocaties zijn zo ingericht dat er minimale risico's zijn voor voetgangers en fietsers met veilige fiets- en wandelpaden naar voorzieningen.

Fysieke verbindingen ondersteunen gevoelsmatige verbindingen

- De fysieke verbindingen ondersteunen de 'mentale verblindingen' tussen de verschillende wijken.

4.5 Diversiteit en functiemenging

Doelen

- Een dynamische en levendige stad en wijk door afwisseling in schaal en functie.

- Diversiteit in samenstelling van stad en wijk - economie is gebaat bij diversiteit want in zo'n context ontstaan de meest creatieve ideeën.
- Er zijn volop mogelijkheden tot contact en ontmoeting, zowel tussen dezelfde als onderling verschillende bevolkingsgroepen. Dit resulteert in publieke familiariteit en overwegend positieve invullingen van het 'kleine ontmoeten'.

Voorbeelden van aandachtspunten

Een dynamische en levendige stad

- Er zijn geen eenzijdige gebieden zoals bedrijventerreinen of 'slaapwijken'. Waar mogelijk zijn functies van wonen, werken, vrije tijd, voorzieningen gemengd.

Diversiteit in stad en wijk

- Er is een ruim en divers aanbod aan woningen: verschillende prijsklassen, en woningtypen en voldoende woningen voor stellen, alleenstaanden, jongeren en studenten.

Contact en ontmoeting

- Openbare ruimten zijn zodanig ingericht dat ze door verschillende bevolkingsgroepen worden gebruikt als ontmoetingsplek om te voorkomen dat bepaalde groepen de plek 'koloniseren'.

De markt zorgt voor veel natuurlijke sociale (interculturele) contacten.

4.6 Aantrekkelijkheid

Doelen

- Een aantrekkelijk stad en wijk voor alle bewoners en bezoekers.
- Een groene stad want groen draagt niet alleen aantoonbaar bij aan de economische waarde maar ook aan de leefkwaliteit.
- Een aantrekkelijke omgeving voor kinderen die in de stad wonen en opgroeien verdient extra aandacht.

Voorbeelden van aandachtspunten

Aantrekkelijke leefomgeving

- De openbare ruimte wordt goed beheerd ten aanzien van graffiti, vandalisme, lawaaioverlast, wangedrag in het verkeer, vuilnis, etc.

Groene leefomgeving

- In plaats van hekken bestaan afscheidingen – waar mogelijk – uit natuurlijke elementen zoals water en groenzones.

Kindvriendelijke omgeving

- In de looproute naar school zijn spelaanleidingen opgenomen, bijvoorbeeld paaltjes, muurtjes waar ze op kunnen klimmen, trappetjes en hinkstap-sprongtegels, zodat kinderen worden uitgedaagd om onderweg meer te bewegen.

4.7 Veiligheid

Doelen

- Een veilige stad en wijk, overdag en 's avonds, waar bewoners voelen zich zowel in hun woning als in de woonomgeving veilig voelen.
- Een ieder voelt zich vrij om overdag of 's avonds de stad of wijk in te gaan, om bekenden op te zoeken, naar voorzieningen te gaan of simpelweg 'een luchtje te scheppen'. Kinderen zijn hierbinnen een aparte aandachtsgroep.

Voorbeelden van aandachtspunten

(Sociale) veiligheid

- Er is voldoende zicht op de openbare ruimte, vanuit winkels, woningen, bedrijven en voorzieningen.
- Haltes van het openbaar vervoer liggen in het zicht van de omringende bebouwing, bij voorkeur nabij woningen.

Kindveilige omgeving

- Er zijn voldoende veilige, openbare speelplekken in de wijk, met eventueel een omheining en toezicht. Speelplekken gelegen tussen flats zijn vanuit de flat te zien en/of er zijn grondgebonden woningen tussen de flats.

4.8 Gezondheid

Doel

- Een stad en wijk, die beweegvriendelijk is en uitnodigt tot lopen, fietsen en sporten.
- Een gebied met dat uitnodigt tot sporten door een daartoe in gerichte openbare ruimte en sportvoorzieningen.

Voorbeelden van aandachtspunten

Een gezonde woon- en werkomgeving

- Er zijn voorzieningen getroffen om woningen, gebouwen en straten te beschermen tegen overlast van (spoor)wegen, zoals lawaai, stank of fijnstof.

Beweegvriendelijke omgeving (algemeen)

- Gebouwen en woningen die zijn bedoeld voor ouderen hebben een tuin; huizen met een tuin bevorderen de lichamelijke activiteit van ouderen.
- Er is ruimte voor volkstuinten;
- Er zijn schooltuinen.

Beweegvriendelijke omgeving (wandelen)

- Er is sprake van een 'loopbare stad of wijk' met onder andere brede en veilige stoepen, die ook geschikt voor spelen en rolstoelgebonden passanten.

Beweegvriendelijke omgeving (fietsen)

- Er is sprake van een 'fietsbare buurt' met voldoende brede en ongehinderde fietspaden (ook voor kinder-bakfietsen), die voorzieningen, zoals scholen, bibliotheek en winkels, verbinden en zorgen voor een volwaardig alternatief voor korte afstandsautoverkeer.

Beweegvriendelijke omgeving (sportief bewegen)

- Er is een openbare ruimte voor sportieve activiteiten (zoals trapveldje, basketbal- of andere sportvelden) op loopafstand van woningen en bedrijven.

Bankjes met zicht op de omgeving; aantrekkelijk voor jong en oud.

2.9 Kritische kanttekeningen bij het gebruik van de lijst

De bovenstaande lijst is prima bruikbaar en toepasbaar in de praktijk, mits de volgende kanttekeningen in het achterhoofd worden gehouden:

- De specifieke kenmerken van een gebied bepalen welke aandachtspunten van toepassing zijn.
- De punten uit de checklist zijn niet allemaal direct kwantificeerbaar in maat en getal. Daartoe is het nodig een extra vertaalslag te maken naar een locale situatie.
- Er geldt geen 'gouden standaard', een maat of grens die aangeeft of een stad, buurt of wijk wel of niet sociaal duurzaam is. Het blijft grotendeels een inschatting en zal aan het gezamenlijk oordeel van de deskundigen moeten worden overgelaten: bewoners, professionals en beleidsmakers.
- Een deel van de punten zijn procesmatig, zoals de punten die betrekking hebben op bewonerparticipatie onder de conditie 'eigenaarschap'.
- Het niveau waarop de punten betrekking hebben, loopt behoorlijk uiteen. Soms gaat het om de mening van bewoners, soms om een hele wijk en soms om voorzieningen of plannen.

- Verder geldt dat de gegevens op uiteenlopende manieren kunnen worden verzameld. In nieuw in te richten gebieden is het een checklist die gebruikt kan worden om plannen die er liggen of worden gemaakt te toetsen of bij te sturen. In bestaande wijken kan gebruik gemaakt worden van schouwen, desk research, digitale bewonerspanels of groepsdiscussies met bewoners of professionals. Per onderdeel zal bekeken moeten worden hoe dit het best in kaart gebracht kan worden worden.

5 Samenvatting en conclusies

We hebben bij de ontwikkeling van dit toetsingskader als het ware trechtervormig gewerkt: van algemeen naar concreet. Dit houdt in dat we met de duurzame samenleving zijn gestart, vervolgens de sociaal duurzame samenleving hebben beschreven en daarna ingezoomd hebben op de ruimtelijke condities en de concrete voorwaarden waaraan een sociaal duurzame stad moet voldoen.

Omdat de term 'sociale duurzaamheid' met veel retoriek is omringd maar meestal weinig nauwkeurig is omschreven, hebben we een begripsverkenning uitgevoerd. Daaruit bleek dat er twee dominante perspectieven zijn. In de wereld van bouwen en wonen is dit de Triple P of Quadruple P benadering. Een meer economische en sociologische invalshoek is de kapitaalbenadering. Beide perspectieven maken een onderscheid naar verschillende aspecten van duurzaamheid, waaronder ecologische/milieutechnische, menselijke, ruimtelijke, culturele of sociale duurzaamheid. Vervolgens zijn we nader ingegaan op sociale duurzaamheid, dat we als volgt hebben gedefinieerd:

'Een sociaal duurzame leefomgeving bevordert de kwaliteit van leven (gezondheid en welzijn) van bewoners en gebruikers, zowel nu als in de toekomst. Zij doet dit door adequate en toegankelijke voorzieningen te bieden in een veilige en aantrekkelijk vormgegeven omgeving die in sociaal opzicht prettig is om te wonen en te werken, ook – en juist – waar sprake is van diversiteit.'

In de literatuur die we bestudeerd hebben worden meestal vijf aspecten aan sociale duurzaamheid onderscheiden: sociale samenhang/sociaal vertrouwen, gezondheid en welzijn, gelijke kansen en het voorkomen van uitsluiting, kunst en cultuur en kwaliteit van de woon- of leefomgeving.

We hebben nader ingezoomd op één aspect van sociale duurzaamheid, namelijk de fysiekruimtelijke dimensie – het raakvlak van fysiek en sociaal. Daarbij lag de focus op de voorwaarden of condities die je kunt stellen aan de inrichting van de fysieke ruimte, wil deze sociaal en duurzaam zijn. We hebben daarbij acht condities onderscheiden en deze geconcretiseerd in een checklist met aandachtspunten die te beantwoorden is met 'ja' of 'nee'. Alle onderdelen waar 'nee' op wordt geantwoord, kunnen verbeterpunten zijn voor een stad, gebied of wijk. In de praktijk werken we met een lijst van circa 150 aandachtspunten; in dit rapport worden slechts een aantal voorbeelden gegeven.

Ten aanzien van de begripsverkenning en de checklist is een aantal opmerkingen te plaatsen. Ten eerste zal het in de praktijk niet eenvoudig zijn een helder onderscheid te maken naar de verschillende schaalniveaus en oorzaken. Waar houdt sociaal duurzame gebiedsontwikkeling op: bij de wijk, de stadsgrens – of de regio? Ook op lagere schaalniveaus zijn aparte woon- of leefgebieden te onderscheiden, zoals buurten of zelfs enkele straten.

Ten tweede geldt dat we in dit rapport geen aandacht schenken aan de samenhang tussen de sociaalruimtelijke condities en andere aspecten van duurzaamheid. Een voorbeeld daarvan is de wereldwijd geconstateerde klimaatverandering. We realiseren ons dat deze wel degelijk van invloed kunnen zijn op de beleving en het (sociaalruimtelijk) gebruik van de leefomgeving in de stad.

Het derde punt dat we willen maken is wellicht het belangrijkste. In essentie gaat het bij sociale duurzaamheid om datgene wat bewoners in hun woon- of leefomgeving willen. De eerste stap is dus altijd een beeld te krijgen van waar de gebruikers behoefte aan hebben en waarom. De stem van de gebruikers/bewoners moet uiteindelijk bepalend zijn, het gaat immers om hún kwaliteit van leven.

Tot slot willen we een algemeen pleidooi houden ten faveure van vroegtijdige en nauwere samenwerking tussen medewerkers en partijen uit de sociale en de fysieke (ruimtelijke ordening) sector waar het gaat over het ruimtelijk (her)ontwerpen van de leefomgeving.

Daarbij spelen altijd twee dilemma's. Ten eerste is het scheppen van de fysieke condities, zoals het bouwen van mooie voorzieningen, geen garantie dat deze voorzieningen ook goed worden gebruikt. De vraag blijft of ze wel tot de gewenste maatschappelijke effecten leiden, zoals meer sociale samenhang of voldoende werkgelegenheid. Daarmee ligt er een nieuwe taak voor de sociale sector: zij zullen eerder moeten nadenken en aangeven welke voorzieningen nodig zijn op welke plekken.

Ten tweede blijft de toekomst tot op zekere hoogte altijd ongewis. Er is een groot verschil in planningshorizon tussen de sociale- en de ruimtelijke sector. De sociale sector denkt op veel kortere termijn en reageert bij sociale vraagstukken vanuit de actuele maatschappelijke urgentie. Deze heeft een veel grotere dynamiek dan de lange termijn invalshoek bij de fysieke inrichting van een gebied.

Pas wanneer fysiek en sociaal hand in hand gaan kunnen zij elkaar aanvullen en versterken, en pas dán wordt de leefomgeving daadwerkelijk sociaal duurzaam!

Bijlagen

Bijlage 1 Verbindend en overbruggend sociaal kapitaal

In deze bijlage maken we een uitstapje naar het begrip 'sociaal kapitaal' vanuit een sociologische invalshoek. Robert Putnam is een van de belangrijkste auteurs die veel geschreven heeft over sociaal kapitaal, al doet hij dit niet in de context van het concept duurzaamheid. Analoog aan het onderscheid dat Granovetter al eerder maakte (1973) tussen *weak social ties* en *strong social ties*ⁱⁱ, zegt Putnam (2000, 2003, 2007) dat twee vormen van sociaal kapitaal cruciaal zijn voor onze samenleving: *bonding social capital* en *bridging social capital*.

Bonding social capital verwijst naar de sociale contacten en netwerken tussen mensen die een vergelijkbare of gemeenschappelijke achtergrond hebben, zoals hoger opgeleiden, directe collega's, kerkgangers of vriendenclubs.

Het overbruggende sociale kapitaal (*bridging social capital*) wordt gevormd wanneer er (positieve) contacten ontstaan tussen mensen die een verschillende achtergrond hebben. Daarmee worden verschillende sociale netwerken aan elkaar gekoppeld, zoals autochtone en allochtone gemeenschappen, wat over het algemeen bijdraagt aan sociale samenhang. Beide soorten van sociaal kapitaal zijn nodig in een samenleving waar sociale samenhang moet zijn.

Verbindend sociaal kapitaal ontstaat als het ware vanzelf, vanuit het primaire en universele sociale mechanisme van 'soort zoekt soort', of, zoals de Britten zeggen, *birds of a feather flock together*. Voldoende verbindend sociaal kapitaal is belangrijk voor het onderlinge vertrouwen, zo constateert Putnam op basis van grootschalig empirisch onderzoek (2007).

Overbruggend sociaal kapitaal daarentegen, ontstaat meestal niet spontaan. Putnam ziet daar een belangrijke taak voor de overheid weggelegd. Als voorbeeld valt te denken valt aan het tot stand brengen en stimuleren van contacten tussen verschillende etnische groepen, of tussen sociaal sterke en sociaal zwakke groepen/individuen in de samenleving.

Met de komst van de Wmo wordt aan dit type sociale verbindingen veel waarde gehecht. Er gaat namelijk een preventieve werking van uit, zo is de veronderstelling. Een goed, ondersteunend netwerk (liefst op fiets- of loopafstand) zorgt ervoor dat mensen met een beperking of mensen die anderszins kwetsbaar zijn, langer zelfstandig thuis kunnen blijven wonen, en met minder professionele ondersteuning. Informele hulp en steun van mensen aan elkaar, of het nu door familie, vrienden of door vrijwilligers wordt gegeven, voorkomt dat mensen onnodig beroep op dure maatschappelijke voorzieningen van de overheid.

Bijlage 2 Definities van sociale duurzaamheid

SPeAR®

Het Engelse SPeAR® (zie bijlage 2) definieert sociale duurzaamheid als volgt:

"Sociale duurzaamheid heeft betrekking op het verbeteren van de kwaliteit van leven door een beter begrip van zaken als sociale betrokkenheid, leefbaarheid, een vergrote toegankelijkheid van voorzieningen, het optimaliseren van de vormgeving en het maximaliseren van het gebruikersgemak, met in het achterhoofd de gezondheid en het welzijn van de gebruikers."

In deze definitie ligt de nadruk op de kwaliteit van leven van mensen, met gezondheid en welzijn voor ieder. De voorwaarden zijn sociale samenhang, sociale en fysiek leefbaarheid en de toegankelijkheid van voorzieningen (*social rights*).

Stren en Polèse

Een andere definitie is van Stren en Polèse (2000). Daarin ligt sterk de nadruk op het harmonieuze samenleven van diverse bevolkingsgroepen en gelijke kansen voor iedereen.

"Sociale duurzaamheid is de ontwikkeling (en/of groei) die goed aansluit bij een harmonieuze evolutie van de civil society, en die een omgeving biedt die het mogelijk maakt dat cultureel en sociaal diverse groepen samenleven, en tegelijkertijd sociale integratie aanmoedigt, waarbij de kwaliteit van leven verbetert van álle bevolkingsgroepen." (Van Bergeijk e.a. 2008: 17)

Akkoord van Bristol

De wellicht meest complete definitie is die van het Akkoord van Bristol (2005 – geciteerd door Van Bergeijk e.a., 2008: 18). Deze heeft betrekking op allerlei verschillende aspecten van de sociale duurzaamheid van de woonomgeving en spreekt over 'duurzame gemeenschappen':

"Duurzame gemeenschappen zijn plaatsen waar mensen willen wonen en werken, nu en in de toekomst. Ze voldoen aan uiteenlopende behoeften van bestaande en toekomstige bewoners, houden rekening met het leefmilieu en dragen bij aan een hoge kwaliteit van leven. Ze zijn veilig en sluiten niemand uit, zijn het product van een goede planning, zijn goed gebouwd, worden goed bestuurd, en bieden iedereen gelijke kansen en een goede dienstverlening."

In deze definitie komt het nu én de toekomst aan de orde, maar ook gelijke kansen, veiligheid, de afstemming van sociaal, ruimtelijk en economisch beleid, en goed bestuur.

DSP-groep

DSP-groep heeft, gebaseerd op, en gedestilleerd uit, de voorgaande definities, de volgende definitie opgesteld:

"Een sociaal duurzame leefomgeving bevordert de kwaliteit van leven (gezondheid en welzijn) van bewoners en gebruikers, zowel nu als in de toekomst. Zij doet dit door adequate en toegankelijke voorzieningen te bieden in een veilige, aantrekkelijk vormgegeven omgeving die in sociaal opzicht prettig is om te wonen en te werken, ook – en juist - waar sprake is van diversiteit."

Bijlage 3 Sociale duurzaamheid; de vijf Amsterdamse dimensies

1 Sociale samenhang, sociaal vertrouwen en participatie

Een van de eerste punten die de Triple P en kapitaalbenadering noemen is dat een samenleving of stad sociaal duurzaam wanneer er sociale samenhang is, nu en in de toekomst. Er wordt dan bedoeld op de betrokkenheid van mensen op elkaar en op de samenleving als geheel, mensen die het gevoel hebben tot een sociale groep te horen en het harmonieuze samenleven van bevolkingsgroepen die heel verschillende achtergronden hebben. Maar het gaat ook om het vertrouwen dat mensen hebben in hun medemens, in maatschappelijke instituties zoals de politiek, in de buurt of wijk waar ze wonen, en de toekomst van hun wijk of stad. Het streven is dat diversiteit en het samenleven van bevolkingsgroepen met uiteenlopende sociale of culturele achtergronden geen belemmering vormen voor een gezond sociaal klimaat.

Kleurrijk Amsterdam

In de afgelopen decennia is er een stroom van toeristen, expats, immigranten en gelukszoekers uit allerlei windstreken richting Amsterdam getrokken. Aange trokken door een nieuwe baan, studie, de liefde, de stad zelf, kortom de variëteit aan kwaliteiten en ontwikkelingsmogelijkheden die de stad herbergt. Amsterdam herbergt meer dan 170 nationaliteiten. Deze groepen brengen allen iets van hun eigen cultuur, gebruiken en gewoonten mee. Hierdoor is niet alleen de diversiteit van de bevolking maar ook de diversiteit aan activiteiten en voorzieningen toegenomen. Binnen een straal van 200 meter kan in de Oude Pijp van 20 verschillende keukens worden genoten. De komst van immigranten met diverse geloofs-overtuigingen zorgt voor nieuwe vormen van geloofsbelijding in de stad. In de garages van Zuidoost en in gloednieuwe multifunctionele gebouwen vinden gebedsdiensten plaats. Toeristen zorgen voor draagvlak voor nieuwe investeringen in de Amsterdamse horeca en de komst van expats vraagt om woningbouw in het topsegment. In de zorg zijn projecten gestart met woongroepen en zorg speciaal voor Chinese en Molukse ouderen. Voorzieningen zijn identiteitsdragers en geven uiting aan diversiteit. Maar bovenal zijn voorzieningen, samen met de openbare ruimte (pleinen, parken, straten), plekken van ontmoeting en uitwisseling tussen culturen. Plekken waar mensen gestimuleerd worden om mee te doen in het maatschappelijk leven. Zij zijn daarmee ook de pijlers van emancipatie en burgerschap. Daarbij gaat het om de mogelijkheid tot ontplooiing én om het nemen van verantwoordelijkheid, om eigenaarschap.

Bron: Sociaal Ruimtelijke Ambitie Amsterdam

2 Gezondheid, zorg en welzijn

Een tweede aspect is dat een sociaal duurzame samenleving streeft naar het optimaliseren van de gezondheid en welbevinden¹⁴ van burgers en bewoners, ook wel benoemd als de kwaliteit van leven¹⁵.

Noot 14 Zingeving zou hier ook onderdeel van uit kunnen maken.

Noot 15 Zo blijkt bijvoorbeeld bij kinderen aantoonbaar sprake te zijn van een relatie tussen kwalitatief slechte behuizing en problemen met gezondheid, leren en ontwikkeling. Bij jongeren wijst onderzoek op een samenhang tussen slechte behuizing, mindere schoolprestaties en problematisch gedrag (Gifford, 2002; Evans, Wells en Moch, 2003; Bell, Greene, Fisher en Baum, 2001; Evans, Bullinger en Hygge, 1998; Evans, 2006). Dit is uiteraard gerelateerd aan sociaal-economische klasse.

Dit heeft deels betrekking op sport en bewegen, en met name breedtesport en voldoende beweging in het dagelijkse leven.

Bij sport en bewegen snijdt het mes bovendien vaak aan twee kanten: het is goed voor de gezondheid en heeft een sociaal aspecten waar het gezamenlijk wordt beoefend.

Sport als bruggenbouwers

Sport en beweging in brede zin zijn behalve goed voor de gezondheid ook van nature bruggenbouwers. Ze dragen bij aan ontmoetingen en contacten tussen verschillende bevolkingsgroepen en leefstijlen. Ze stimuleren integratie en sociale cohesie niet alleen op wijk maar ook op metropolitaans niveau (Als Ajax wint is de hele regio blij). Sport is in meerdere opzichten in beweging: Steeds meer mensen gaan aan sport doen. Er is een sterke relatie met jeugd. Sport gaat ook meer over in vrije tijd en dus in recreatie. En er is daarbij een sterk toenemende individuele sportbeoefening (eigen tijd, plek, vorm) naast de traditionele sportvereniging. Sportverenigingen worden steeds maatschappelijk actiever en spelen een belangrijke rol bij het realiseren van maatschappelijke doelstellingen op gebieden als buurtsport, schoolsport en sportstimulering. Sportparken zijn integrale onderdelen van de stad waar niet alleen wordt gesport maar ook gerecreëerd. Sport wordt vaker gemengd met andere domeinen zoals naschoolse opvang en wellness. Sport wordt beoefend in de openbare ruimte (pleinen, veldjes, parken, plassen, routes) Tot slot is er een sterk groeiende commerciële branche ontstaan. Er zijn verschillende initiatieven gaande die sport sterker in de stad neerzetten.

Bron: Sociaal Ruimtelijke Ambitie Amsterdam

Gezondheid en welzijn hebben echter ook te maken met zorg voor de meer kwetsbare bewoners, zoals degenen met een beperking die zelfstandig in de wijk wonen en ouderen.

Zelfstandig wonen en volwaardig deelnemen

Van oudsher is er speciale aandacht in het sociale domein voor de vangnetfunctie van de stad. Degenen die niet (meer) kunnen zijn net zo goed onderdeel van deze stad als de zich snel ontwikkelende en welvarende wereldburger. De laatste jaren verandert de focus zich van 'zorgen voor' naar 'zorgen dat'. De emancipatiedoelstellingen gelden niet alleen voor mensen op weg naar de top, maar richt zich ook op ontwikkeling en een zinvolle dagbesteding van de minder welvarende Amsterdamer. Gezien de vergrijzing die ook Amsterdam zal treffen vormen de ouderen een groep die extra aandacht verdient. Een groot deel van de babyboomgeneratie zal op leeftijd een beroep doen op vrijetijds- en zorgvoorzieningen. Deze zijn essentieel voor deelname aan het publieke leven. Amsterdam stelt zich als doel ook deze bewoners zo lang mogelijk zelfstandig en volwaardig deel te laten zijn van het maatschappelijk leven. Tegelijkertijd zijn zij een belangrijke doelgroep voor alle mogelijkheden die de metropool biedt. Clustering van voorzieningen maakt het leven van ouderen makkelijker. In woonservicezones gekoppeld aan geschikte woningen. Door verweving van specifieke zorg- en welzijnsvoorzieningen en voorzieningen voor ouderen met andere voorzieningen begeven ook ouderen zich onder andere mensen en nemen zo deel aan het stedelijk leven.

Bron: Sociaal Ruimtelijke Ambitie Amsterdam

3 Gelijwaardige kansen en het voorkómen van sociale uitsluiting

Een derde aspect is dat er in een sociaal duurzame samenleving wordt voorkomen dat er sociale subgroepen van bewoners zijn die beperkte toegang hebben tot essentiële voorzieningen. Daardoor lopen zij achterstanden op, kunnen deze niet inlopen, en lopen het risico uitgesloten te raken van het sociale economische leven.

Geen grote sociale tegenstellingen

In Amsterdam is geen sprake van grote sociale tegenstellingen zoals in veel andere metropolen. Dat moet ook zo blijven. Uiteindelijk zijn de mensen in de stad de belangrijkste dragers van de metropool. Gaat het goed met hen, dan gaat het goed met de metropool. Van belang is te zorgen dat alle Amsterdammers, bewoners en bezoekers, jong en oud, autochtoon en allochtoon van de voorgestane ontwikkeling profiteren. En dat Amsterdam sociale stijgers met hun sociaal en cultureel kapitaal aan zich weet te blijven binden. Zij zijn de dragers van de voorzieningen (commercieel, cultureel,) etc. Zo kan de Metropool Amsterdam als emancipatiemachine kansen bieden voor degenen die willen en een vangnet zijn voor degenen die niet meer kunnen.

Bron: Sociaal Ruimtelijke Ambitie Amsterdam

Er is een leefomgeving waarin burgers en bewoners zich kunnen ontwikkelen, emanciperen en sociaal stijgen. Onderwijs en werk spelen daarin een belangrijke rol.

Sociale stijging of binding

Het is overigens nog maar de vraag of de stad een emancipatiemachine moet zijn waarbij sociale stijging inhoudt dat iedereen erin slaagt om hoger op de maatschappelijke ladder te komen. Om vervolgens plaats te maken voor anderen die op hun beurt van de opwerkingskracht van de stad kunnen profiteren. Het is van belang juist de middengroepen met hun sociaal en cultureel kapitaal aan de stad te blijven binden.

Bron: Sociaal Ruimtelijke Ambitie Amsterdam

4 Kunst en cultuur

Kunst- en cultuuruitingen, en de toegankelijkheid daarvan, maken deel uit van een sociaal duurzame samenleving, evenals de bescherming van cultuurhistorisch erfgoed of het hergebruik van cultureel industrieel erfgoed.

Cultuur in stad en buurt

Cultuurvoorzieningen zijn belangrijke identiteitsdragers, en zijn als zodanig belangrijk voor de stad. Maar ook op buurt- en wijkniveau dragen herkenbare culturele voorzieningen bij aan een positief imago. Het culturele leven is de laatste decennia sterk gegroeid in omvang, diversiteit (top-basis, veelvormigheid en multinational), evenals de waardering daarvoor. De betekenisgevende en verankerende functie in de maatschappelijke dynamiek is vergroot. Naast goede en slim verspreide locaties van topinstituten vraagt dit ruimtelijk ook om benutten van tijdelijkheid (transformatie, leegstand, latere besluitvorming) en het oningevuld laten van ruimten en functies in nieuwe ontwikkelingsgebieden.

Bron: Sociaal Ruimtelijke Ambitie Amsterdam

Eigen aan kunst en cultuuruitingen is de creativiteit – en daarmee voortdurende vernieuwing en verandering. Dat dient voldoende ruimte te krijgen door zoveel mogelijk bewoners daartoe te inspireren, ook op de schaal van buurten. Kunst heeft bovendien een belangrijk sociaal aspect: het kan bewoners van zeer diverse achtergronden met elkaar verbinden.

Verbinden en vernieuwen

Verbinden is op het gebied van cultuur het sleutelwoord. Amsterdam als mondiale speler op het gebied van cultuur vraagt niet alleen om voorzieningen van wereldklasse, maar ook om investeringen in prachstad, in culturele voorzieningen als basisvoorziening in buurten en wijken. Speciale aandacht is er voor de laboratoriumfunctie van cultuur. De stad moet voldoende ruimte bieden voor vernieuwing en experimenten. Stilstand is immers achteruitgang. Talentontwikkeling is de humus van waaruit wereldklasse kan ontstaan, terwijl de voorzieningen van wereldklasse aanleiding en stimulans geven voor culturele ontwikkeling.

Bron: Sociaal Ruimtelijke Ambitie Amsterdam

5 Woonomgeving

In een aantal publicaties, zoals het Handboek van Telos, maar ook internationale instrumenten (zie de bijlagen), wordt aandacht gevraagd voor de kwaliteit van de leef- of woonomgeving als onderdeel van de sociaal duurzame samenleving. Daarbij wordt vooral gedacht aan leefbaarheidsaspecten van een woonomgeving die schoon en heel is, waar mensen zich veilig voelen, die een adequaat voorzieningenniveau biedt heeft en in sociaal opzicht prettig is om te vertoeven. Ook de ruimtelijke kwaliteit van de leefomgeving valt hieronder: een zo efficiënt mogelijk gebruik van de ruimte, die zo toekomstbestendig mogelijk wordt gebouwd: flexibel, met functiemening en ruimte voor diversiteit.

Bijlage 4 Literatuur

Alleman TA, Storm I, Penris MJE .2005. *Beweging en veiligheid in de wijk* (No. 270014001). Bilthoven: RIVM.

Bergeijk van E, Kokx A, Bolt G, Van Kempen R. 2008. *Helpt herstructurering? Effecten van stedelijke herstructurering op wijken en bewoners*. Delft: Eburon.

Blokland-Potters, T.V. 2006. *Het sociaal weefsel van de stad. Cohesie, netwerken en korte contacten*. Den Haag: Dr. Gradus Hendriks Stichting.

Boonstra N & Hermens N. 2009. Niet welkom op het plein. In: Boutelier H, Boonstra N, Ham M. (red0): *Omstreden ruimte. Over de organisatie van spontaniteit en veiligheid*. Amsterdam: Van Genneep.

Boutellier H, Boonstra N, Ham M. *Omstreden ruimte, Over de organisatie van spontaniteit en veiligheid*. 2009. Jaarboek TSS, tijdschrift voor sociale vraagstukken.

Bruinsma GJN, Bernasco W, Elffers H, Huisman W, van der Laan P, van der Leun JP, Luijkx F, de Poot CJ, Vanderveen GNG, Wagenaar HC, Weerman F. 2004. *De stad en sociale onveiligheid. Een state-of-the art van wetenschappelijke kennis in Nederland*. Den Haag: Kluwer.

CBS. 2009. *Integrale Veiligheidsmonitor 2008. Tabellenrapport*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Coley RL, Kuo FE, Sullivan WC. 1997. *Where does community grow? The social context created by nature in urban public housing*. Environment and Behavior, 29(4), 468-494.

Cornet, M., F. Huizinga, B. Minne en D. Webbink. *Monitor Duurzaam Nederland*. Den Haag: Centraal Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek/ Sociaal Cultureel Planbureau/ Planbureau voor de Leefomgeving.

Dagevos J, Lamoen F van. 2008. *Handboek Toetsingskader Duurzame Ontwikkeling (TODO)*. Tilburg: Telos.

Dammers E. 2009. Ongedwongen en spontaan. Interetnische contacten in winkelcentra en op markten. In: Boutelier H, Boonstra N, Ham M. (red0): *Omstreden ruimte. Over de organisatie van spontaniteit en veiligheid*. Amsterdam: Van Genneep.

Dautzenberg M, Kolner C, Soomeren P van, Kleuver J de, Lammers B. 2007. *Leefbaarheid en sociale samenhang in de Wmo. Een begripsverkenning*. Amsterdam: DSP-groep BV.

Dautzenberg M, & Kolner C. 2008a. De waarde van de wijk. Perspectieven en verwachtingen van bewoners, gemeenten en professionals op de wijk. Amsterdam: DSP- groep.

Dautzenberg M. 2008b. *Thuisvoelen in de buurt. Een kwalitatieve verkenning naar de beleving van sociale samenhang in de wijk*. Amsterdam: DSP-groep BV.

Dittmer, A.E. et al. 2009/2010. *Sustain. A journal of environmental and sustainability issues*. Issue 21. Kentucky (USA): The Kentucky Institute for the Environment and Sustainable Development. University of Louisville.

Duyvendak J.W, Graaf P van der. 2008. *Thuis voelen in de buurt: een opgave voor stedelijke vernieuwing; een vergelijkend onderzoek naar de buurt-hechting van bewoners in Engeland en Nederland*. Eaglescliff (UK)/Amsterdam.

Duijvestein K. 2002. *Van Triple P naar Quadruple P*. www.tudelft.nl.

Duijvestein K. 2007. *Van Triple P naar Quadruple P*. *Quadraad*, jaargang 4, maart 2007: 6.

Evers MM. 2007. *Een duurzame structuur*, afstudeerscriptie naar een duurzaam gebruik van kantoorgebouwen. Unit ADE, Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Eindhoven.

Gemeente Amsterdam. 2009. *Ontwerp Structuurvisie Amsterdam 2040 Economisch Sterk en Duurzaam. Deel 1 De Visie*. Amsterdam.

Gemerden E. van, Staats H. Juli 2006. *Ontwerp en sociale veiligheid, Onderzoek uitgevoerd in opdracht van het ministerie van VROM*. Leiden: Universiteit Leiden, Sectie Sociale en Organisationspsychologie.

Granovetter MS. 1973. *The Strength of weak Ties*. *American Journal of Sociology*. Volume 78 Number 6 (May 1973): 1360.

Gruis V, Visscher H, Kleinhans R. 2006. *Sustainable Neighbourhood Transformation*. Delft: Technische Universiteit Delft.

Hidalgo M.C, Hernandez B. 2001. *Place attachment: conceptual and empirical questions*. *Journal of Environmental Psychology*, 21(3), 273-281.

Heldoorn KS, Mencke JB. 2008. *Voortgangsnota: Extra middelen Duurzaamheid en Milieu t.b.v. Raadsvergadering 24 juni 2008*. Assen: Gemeente Assen.

Hemert, van J, Bouwens. C. 2003. *Duurzame Stedenbouw. Een bestuurlijke handreiking voor gemeenten*. Rotterdam: Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting (SEV).

Koedoot M, de Haan, H. J. 2005. *In de buurt van de stad: sociaal-ruimtelijke analyse van de buurt Hoogstede-Klingelbeek voor stedelijk ontwerp*. Wageningen: Wetenschapswinkel Wageningen UR.

Kuo FE, Sullivan WC. 2001. *Environment and crime in the inner-city: Does vegetation reduce crime?* *Environment and Behavior*, 33(3), 343-367.

Lofland L. 1998. *The Public Realm: Exploring the City's Quintessential Social Territory*. Transaction Pub.

Lupi T. 2005. *Buurtbinding. Van Veenkolonie tot vinexwijk*. Amsterdam: Aksant.

Lupi T., Stigter-Speksnijder M de , Karsten L, Musterd S, Deben L. 2007. *Leven in de buurt. Territoriale binding in drie Vinex-wijken*. Amsterdam: Aksant.

Lupi, T. 2008. *Buiten wonen in de stad. De place making van IJburg*. Amsterdam: Aksant.

Meeusen MJG, Pierick E ten. 2002. *Metten van duurzaamheid. Naar een instrument voor agroketens*. Den Haag: LEI Wageningen UR.

Opdam E, Voorburg A, Kappe J. 2003. *Voorbeeldwijken: zes voorbeelden van sociaal-fysieke aanpak*. Den Haag: Onderzoek in opdracht van Ministeries van VROM en VWS door NovioConsult.

Ouwehand AL, Kleinhans R en Visscher H (eds). 2008. *Van Wijken Weten, Beleid en Praktijk in de Stedelijke Vernieuwing*. Delft: Delft University Press.

Pröpper, I. Litjens, B. en Weststeijn, E. (2006). *Wanneer werkt Participatie? Een onderzoek bij de gemeenten Dordrecht en Leiden naar de effectiviteit van burgerinspraak en participatie*. NICIS, Den Haag.

Putnam R. 2007. *E pluribus unum: diversity and community in the twenty-first century*. The 2006 Johan Skytte Prize Lecture. Scandinavian Political Studies, Vol. 30 – No. 2: 137-174.

Putnam. R. 2000. *Bowling Alone*. 2000. New York: Simon & Schuster Paperback, Rockefeller Center.

Putnam R. 2003. *Better Together*. New York: Simon & Schuster Paperback, Rockefeller Center.

Research programs. Delft: Delft Centre for Sustainable Urban Areas.

Reinventing Planning: A new governance paradigm for managing human settlements. Position Paper developing themes from the Draft Vancouver Declaration for debate leading into the World Planners Congress, 17-20 June 2006. Vancouver (USA): World Planners Congress.

RIGO Research en Advies BV. 2007. *Stedelijke Vernieuwing: een tussenstand. Verdieping van en achtergronden bij de ISV II-presentaties van de steden*. Amsterdam: Onderzoek in opdracht van Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu.

Saville G., Mangat M. 2007. *SafeGrowth, Creating Safety & Sustainability through Community Building and Urban Design*. New York (USA): Local Initiatives Support Corporation (LISC).

Soenen R. 2008. *Het kleine ontmoeten, Over het sociale karakter van de stad*. Antwerpen: Vlaamse Gemeenschap, Project Stedenbeleid.

Soomeren P. van. 2010, *Buurtfunctie terug naar de speeltuin, Onderzoek onder leden en niet-leden van NUSO*. Amsterdam: DSP-groep BV.

Teijmant, I. 1979. *Buurtgebondenheid en verhuizen*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Twillert NW van, Joustra DJ. 2002. *Programmaplan 'Duurzame stedelijke vernieuwing'*. Leeuwarden: Nationaal Initiatief Duurzame Ontwikkeling (NI-DO).

Soenen R. 2006. *Het kleine ontmoeten; over het sociale karakter van de stad*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant-Uitgevers NV.

Spaans M. 2005. *SUA onderzoekskader*. Delft: TU Delft.

Veen G van der, Teulings C, Hajer M, Schnabel P. 2009. *Monitor Duurzaam Nederland 2009*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Vreke J, Donders JL. 2006. *Potenties van groen*. Wageningen: Alterra.

Bijlage 6 Relevante websites

Websites - Nederland

Breem-NL

www.wiki.dgbc.nl

Dutch Green Building Council

www.dgbc.nl

Duurzame Stedenbouw

www.npds.nl/stedenbouw

Handboek van Telos, Brabants Centrum voor Duurzame Ontwikkeling

<http://telos.projecttoolkit.nl/Publicaties/PublicatiesRapporten/64208.aspx>

KEI – Kenniscentrum Stedelijke Vernieuwing

Kennis over bewonerparticipatie en integratie van sociale en culturele ambities in de stedelijke vernieuwing.

www.kei-centrum.nl

Ministerie van LNV

Informatie en publicaties over groen als belangrijke kwaliteit van de leefomgeving en natuur in de stad, zoals *Groen in en om de Stad (GIOS)*

www.minlnv.nl

Monitor Duurzaam Nederland 2009

<http://www.cpb.nl/nl/pub/cpbreeksen/bijzonder/77/bijz77.pdf>

Movisie

Movisie werkt voor en met overheden, burgerinitiatieven, vrijwilligers- en professionele organisaties met als doel de participatie en de zelfredzaamheid van burgers bevorderen.

www.movisie.nl

Nicis Institute

Maatschappelijk Topinstituut voor steden.

www.nicis.nl

Oranjewoud, afdeling Leefbaarheid

www.sfeervanbeheer.nl

Platform voor Wijkgericht Werken

www.lpb.nl

Referentiekader Duurzame Stedelijke Ontwikkeling (SEV)

<http://www.npds.nl/drenthedso.htm>

Ruimtelijke plannen van (alle) Nederlandse gemeente, provincies en rijk

www.ruimtelijkeplannen.nl

Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting
De Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting (SEV) ontwikkelt innovatieve oplossingen voor maatschappelijke vraagstukken op het gebied van wonen.
www.sev.nl

Websites - Internationaal

Breeam - Building Research Establishment Environmental Assessment Method
www.breeam.org

Commission for Architecture and the Built Environment
www.cabe.org.uk

Living Neighborhoods
www.livingneighborhoods.org

Project for Public Spaces
www.pps.org

Smart Growth Online
www.smartgrowth.org

Spear
http://www.arup.com/Services/Sustainability_Consulting.aspx

US Green Building Council
www.usgbc.org

Bijlage 7 Nationale en internationale instrumenten

Voor de concretisering van begrippen naar meetbare indicatoren kan gebruik worden gemaakt van diverse nationale en internationale instrumenten. Ook is geput uit bronnen waar informatie over afzonderlijke indicatoren te vinden is.

1 Nederlandse instrumenten

Monitor Duurzaam Nederland

Het Centraal Planbureau (Cornet e.a. 2009) bracht in 2009 de Monitor Duurzaam Nederland uit met 12 duurzaamheidsthema's, waarvan een aantal als sociale duurzaamheid gekarakteriseerd kan worden, zoals sociaal vertrouwen, hulpbereidheid, spanningen tussen etnische groepen en sociale participatie.

Duurzame stedenbouw, een bestuurlijke handleiding voor gemeenten

De SEV gaf de brochure 'Duurzame stedenbouw, een bestuurlijke handleiding voor gemeenten' uit met aanknopingspunten, tips en voorbeelden om gemeenten te helpen ambities op het gebied van duurzame stedenbouw vorm te geven.

Dutch Green Building Council

De Dutch Green Building Council (DGBC) is een onafhankelijke organisatie die een duurzaamheidslabel aan het ontwikkelen is voor Nederlandse gebouwen en gebieden. Op 8 september 2009 stemde het bestuur van de DGBC in met de lancering van de eerste officiële versie van Breeam-NL Nieuwbouw.

Handboek Toetsingskader Duurzame Ontwikkeling

In dit handboek van Telos, Brabants centrum voor duurzame ontwikkeling, wordt een toetsingskader duurzame ontwikkeling toegepast op een provinciaal waterplan en op de Tilburgse shopping mall. Dit handboek bevat een paragraaf over de sociale aspecten van duurzaamheid, zoals welzijn en gezondheid, gelijke rechten en toegang tot onderwijsvoorzieningen.

Social Impact Assessment

SIA (Sociale Impact Assessment) is een Amerikaanse methode, gestart in de jaren '70, om vooraf de sociale gevolgen van infrastructurele en andere ontwikkelingsplannen (beleid, programma's, plannen en projecten) in te schatten. Vergelijkbaar met een VER voor veiligheid en een MER voor milieu (waar het ook een onderdeel van kan zijn).

WoOn 2009 – Module Sociaal-Fysiek

Het WoonOnderzoek Nederland (WoON) geeft inzicht in onder andere de samenstelling van huishoudens, de huisvestingssituatie, de woonwensen, de woning en de woonomgeving. Het WoON is opgedeeld in modules; de module Sociaal-Fysiek gaat over kwaliteit van de woonomgeving in Nederland.

Gemeenschappelijk Initiatief realisatie Duurzame Ontwikkeling

De stichting Gemeenschappelijk Initiatief realisatie Duurzame Ontwikkeling (kortweg: GIDO) laat bestuurders en ambtenaren samenwerken met mensen uit maatschappelijke groeperingen, bedrijven en kennisinstituten aan een gemeenschappelijke doelstelling: het concreet maken van duurzame ontwikkeling in gebieden in de lokale en regionale praktijk.

Monitor Integrale Veiligheid

In hoofdstuk 2 (Leefbaarheid van de woonomgeving) uit de Monitor Integrale Veiligheid 2008 vinden we vragen rondom zowel fysieke leefbaarheid als de sociale cohesie van een woonbuurt.

2 Internationale instrumenten

SPeAR®

Het in Groot-Brittannië ontwikkelde SPeAR®, Sustainable Project Appraisal Routine, werkt met vier kwadranten voor duurzame stedenbouw, waaronder sociale duurzaamheid.

Smart Growth

In de Verenigde Staten wordt gewerkt met de zogeheten Smart Growth aanpak, met als doel duurzame stedenbouw. Er wordt gewerkt met tien principes rondom zowel fysieke als sociale thema's, zoals beloofbare buurten, samenwerking tussen bewoners en bewonerparticipatie.

LEED-ND

Voor gebouwen wordt in de VS gewerkt met LEED (Leadership in Energy and Environmental Design), dat uitgegroeid is tot een nationale standaard voor 'groene gebouwen'. Op basis van dit systeem is een nieuwe standaard ontwikkeld, LEED-ND (Neighborhood Developments).

Breeam

Het Engelse Breeam is een meetinstrument voor de beoordeling van de duurzaamheid van gebouwen. De afkorting staat voor Building Research Establishment Environmental Assessment Method. Breeam bestaat onder-tussen voor een groot aantal verschillende gebouwen, waaronder kantoren, welzijnsinstellingen, gevangenissen en scholen. Ook is er een Breeam-Community.

Bijlage 8 Geraadpleegde deskundigen

Dienst Maatschappelijke Ontwikkeling

- Simone Crok

Dienst Ruimtelijke Ordening Amsterdam

- Jos Gadet

Dienst Wonen, Zorg en Samenleven

- Kees Dignum
- Erik van Bergeijk

KEI Centrum

- Olaf van de Wal (KEI)

Movisie

- Matthijs Uyterlinde

Project- en Adviesbureau SPA

- Ronald Wiggers
- Bert Runhaar
- Wilma Wentholt
- Susan Bromm

Projectmanagementbureau Amsterdam

- Mehtap Karasu

Telos, Brabants Centrum voor Duurzame Ontwikkeling

- John Dagevos

Universiteit Utrecht

- Ronald van Kempen